

HISTORIA PAŃSTWA I PRAWA POLSKIEGO

966–1795

Wacław Uruszczak

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE

4

HISTORIA PAŃSTWA I PRAWA POLSKIEGO

966–1795

Wacław Uruszczak

SERIA AKADEMICKA

WYDANIE

4

Wydawca
Agata Jędrasik

Redaktor prowadzący
Paulina Ambroży

Opracowanie redakcyjne
Elżbieta Lipińska

Projekt okładek serii
Wojtek Kwiecień-Janikowski, Przemek Dębowski

prawolubni

Ta książka jest wspólnym dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy, byś przestrzegał przysługujących im praw. Książkę możesz udostępnić osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie publikuj jej w internecie. Jeśli cytujesz fragmenty, nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. A jeśli musisz skopiować część, rób to jedynie na użytek osobisty.

Szanujemy prawo i własność
Więcej na www.legalnakultura.pl
Polska Izba Książki

© Copyright by Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o., 2021

ISBN 978-83-8246-518-1
4. wydanie

Wolters Kluwer Polska Sp. z o.o.
Dział Praw Autorskich
01-208 Warszawa, ul. Przyokopowa 33
tel. 22 535 82 19
e-mail: PL-ksiazki@wolterskluwer.com

księgarnia internetowa www.profinfo.pl

Pamięci syna Adama

SPIS TREŚCI

Przedmowa	17
Rozdział 1	
Zagadnienia wstępne	21
1. Przedmiot historii państwa i prawa polskiego	21
2. Historia dyscypliny	22
3. Pojęcie prawa i państwa	27
3.1. Prawo	27
3.2. Państwo	29
4. Periodyzacja historii państwa i prawa polskiego	32
Rozdział 2	
Monarchia piastowska (966–1370)	37
1. Geneza polskiej państwowości	37
2. Charakterystyka ogólna	40
3. Zasady ustrojowe	43
3.1. Zasada monarchicznej formy rządu	43
3.2. Zasada suwerenności państwa polskiego	47
3.3. Zasada stratyfikacji społeczeństwa	50
3.4. Zasada powiązania państwa i Kościoła katolickiego	57
3.5. Zasada koncentracji władzy w osobie władcy	61
3.6. Zasada personalizacji władzy państwowej	66
3.7. Zasada hierarchicznej struktury urzędów państwowych	67
3.8. Zasada rozporządzalności terytorium państwa przez władcę	72
3.9. Zasada dziedziczności tronu	74
3.10. Zasada ponoszenia ciężarów osobistych i majątkowych na rzecz państwa przez jego mieszkańców	75
4. Źródła prawa w monarchii piastowskiej	76
4.1. Źródła materialne. Prawo boże	76
4.2. Źródła formalne	77
4.2.1. Zwyczaj i prawo zwyczajowe	77
4.2.2. Prawo stanowione, czyli ustawowe	81

4.2.2.1.	Przywileje	81
4.2.2.2.	Statuty	84
4.2.2.3.	Statuty Kazimierza Wielkiego	85
4.2.2.4.	Samodzielne ustawodawstwo królewskie	88
4.2.2.5.	Umowy międzypaństwowe	89
4.2.3.	Prawa obce	90
4.2.3.1.	Źródła prawa kościelnego	90
4.2.3.1.1.	Źródła powszechnego prawa kanonicznego	90
4.2.3.1.2.	Prawo kościelne partykularne	91
4.2.3.1.3.	Znaczenie prawa kanonicznego dla rozwoju prawa polskiego	92
4.2.3.2.	Prawo niemieckie w Polsce	93
4.2.3.2.1.	Zwierciadło saskie (<i>Sachsenspiegel</i> , <i>Speculum Saxonum</i>)	94
4.2.3.2.2.	Weichbild magdeburski (<i>Ius municipale Magdeburgense</i>)	94
4.2.3.2.3.	Ortyle	95
4.2.3.2.4.	Prawo chełmińskie	95
4.2.3.2.5.	Prawo lubeckie	96
4.2.3.2.6.	Przywileje miejskie	96
4.2.3.2.7.	Wilkierze, czyli statuty miejskie	97
4.2.3.3.	Prawo lenne	98
4.3.	Dokumenty i ich znaczenie. Notariat publiczny	99
4.3.1.	Definicja i rodzaje dokumentu	99
4.3.2.	Forma dokumentu	100
4.3.3.	Recepcja dokumentu w Polsce	101
4.3.4.	Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce	102
4.4.	Nauka prawa	102
5.	Prawo sądowe	104
5.1.	Organizacja sądów i postępowanie sądowe	104
5.1.1.	Sądy książęce prawa polskiego	104
5.1.2.	Sądy prawa niemieckiego	105
5.1.3.	Sądy kościelne	106
5.1.4.	Niezawisłość sędziowska	107
5.1.5.	Postępowanie sądowe	108
5.1.5.1.	Proces polski	108
5.1.5.2.	Proces sądowy kościelny	109
5.2.	Prawo prywatne	110
5.2.1.	Prawo osobowe i rodzinne	110
5.2.1.1.	Podmioty prawa	110
5.2.1.2.	Małżeństwo i rodzina	112
5.2.1.3.	Inne podmioty zbiorowe	115
5.2.2.	Prawo rzeczowe	116
5.2.3.	Zobowiązania	119

5.2.4. Spadkobranie (dziedziczenie)	121
5.3. Prawo karne	123
5.3.1. Przestępstwa i ich karanie	123
5.3.2. Rodzaje kar	126
5.4. Kultura prawna	128

Rozdział 3

Monarchia Andegawenów i Jagiellonów (1370–1572)	129
1. Charakterystyka epoki. Unia z Królestwem Węgierskim i Wielkim Księstwem Litewskim	129
2. Zasady ustrojowe monarchii Andegawenów i Jagiellonów	131
2.1. Zasada stanowo-korporacyjnego podziału społeczeństwa	132
2.2. Zasada powiązania państwa i Kościoła katolickiego	139
2.3. Zasada tolerancji religijnej	141
2.4. Zasada suwerenności Korony Królestwa	142
2.5. Zasada monarchiczno-arystokratycznej formy rządu	143
2.6. Zasada ustroju parlamentarnego	147
2.7. Zasada elekcyjności tronu	153
2.8. Zasada nadrzędności prawa	154
2.9. Zasada integralności terytorialnej Królestwa Polskiego	156
2.10. Zasady podziału władzy państwowej i hierarchicznej struktury urzędów (król – urzędy – sejm)	157
2.11. Zasada zróżnicowanych obowiązków ludności w zakresie obronności i skarbowości	163
2.12. Zasada samorządności	166
3. Źródła prawa	171
3.1. Źródła materialne	171
3.2. Źródła formalne	172
3.2.1. Ustawodawstwo królewskie	172
3.2.1.1. Przywileje generalne	172
3.2.1.2. Przywileje inkorporacyjne	174
3.2.1.3. Przywileje konfirmacyjne	174
3.2.1.4. Statuty królewskie	175
3.2.1.5. Dekrety, edykty, ordynacje	176
3.2.1.6. Przywileje jednostkowe	176
3.2.2. Konstytucje sejmowe	177
3.2.3. Ustawodawstwo lokalne	179
3.2.4. Akty prawodawcze organów administracyjnych	179
3.2.5. Prawo zwyczajowe	180
3.2.6. Kodyfikacja prawa pospolitego	181
3.2.7. Kodyfikacje partykularne	187
3.2.8. Recepcja prawa rzymskiego w Polsce	190
3.2.9. Księgi sądowe	191
3.2.10. Księgi urzędów	193

3.2.11. Prawo miejskie	195
3.2.11.1. Źródła podstawowe	195
3.2.11.2. Próba kodyfikacji prawa miejskiego	196
3.2.11.3. Przywileje królewskie	196
3.2.11.4. Wilkierze	197
3.2.11.5. Konstytucje sejmowe w sprawach miejskich	197
3.2.11.6. Ortyłe	197
3.2.12. Prawo kościelne	198
3.2.12.1. Charakterystyka ogólna	198
3.2.12.2. Statuty synodalne i ich kodyfikacje	198
3.2.12.3. Księgi kościelne	199
3.2.12.4. Prawo Kościoła prawosławnego	199
3.2.13. Prawo wiejskie	199
3.2.14. Nauka prawa w XV–XVI wieku	201
3.2.14.1. Ośrodki kształcenia	201
3.2.14.2. Nauka prawa	202
3.2.15. Kultura prawna	203

Rozdział 4

Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569/1572–1795)	206
1. Powstanie Rzeczypospolitej – Unia Korony Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1569 r.	206
2. Charakterystyka ogólna	207
3. Zasady ustrojowe	208
3.1. Zasada podziału stanowego społeczeństwa	209
3.2. Zasada wolności obywatelskich szlachty	210
3.3. Zasada równości szlachty	212
3.4. Zasada upośledzenia prawnego mieszczaństwa	214
3.5. Zasada poddaństwa chłopów	215
3.6. Zasada powiązania państwa i Kościoła katolickiego	217
3.7. Zasada tolerancji religijnej (pokoju religijnego)	218
3.8. Zasada poszanowania praw mniejszości etnicznych	221
3.9. Zasada suwerenności (samowładności i niepodległości) Rzeczypospolitej ..	222
3.10. Zasada suwerenności narodu szlacheckiego	223
3.11. Zasada mieszanej (monarchiczno-republikańskiej) formy rządu	224
3.12. Zasada jedności Rzeczypospolitej	225
3.13. Zasada podziału władzy	228
3.14. Zasada ustroju parlamentarnego	229
3.15. Zasada elekcyjności tronu	230
3.16. Zasada nadrzędności prawa (zasada praworządności)	232
3.17. Zasada poszanowania partykularnych odrębności prawnych prowincji i ziem	234
3.18. Zasada odpowiedzialności głowy państwa (króla)	234
3.19. Zasady dożywotności i niepołączalności urzędów	235

3.20. Zasada samorządności	237
3.21. Zasada jednomyślności	240
3.22. Prawo wolnego głosu i wolnego sprzeciwu (<i>liberum veto</i>)	242
3.23. Zasada wyboru sędziów	243
4. Źródła prawa	244
4.1. Źródła materialne – prawo boże	244
4.2. Źródła formalne	244
4.2.1. Prawa fundamentalne. Ustawy zasadnicze	245
4.2.2. Ustawy – konstytucje sejmowe	250
4.2.3. Ustawy konfederackie	252
4.2.4. Uchwały sejmikowe	253
4.2.5. Prawo zwyczajowe	254
4.2.6. <i>Senatus consulta</i>	255
4.2.7. Traktaty międzynarodowe	255
4.2.8. Akty królewskie	256
4.2.9. Rezolucje Rady Nieustającej	257
4.2.10. Akty prawodawcze innych władz administracyjnych i sądowych, centralnych i lokalnych	257
4.2.11. Prawa partykularne	258
4.2.12. Próby kodyfikacji prawa polskiego w epoce oświecenia	263
4.2.13. Prawo miejskie – ustawy miejskie – księgi miejskie	269
4.2.14. Prawo wiejskie – ustawy wiejskie	271
4.2.15. Prawo kościelne	272
4.2.16. Akty prawne insurekcji kościuszkowskiej	274
4.2.17. Nauka prawa w Rzeczypospolitej Obojga Narodów (w XVI–XVIII wieku)	274

Rozdział 5

Sądownictwo i prawo sądowe w monarchii Andegawenów i Jagiellonów

oraz w I Rzeczypospolitej (1370–1795)	280
1. Sądownictwo	280
1.1. Zasady ustrojowe sądownictwa	280
1.1.1. Zasada sądów stanowych i wspólnotowych	280
1.1.2. Zasada kolegiałności sądów	281
1.1.3. Zasada wybieralności sędziów	281
1.1.4. Zasada instancyjności	282
1.1.5. Zasada niezawisłości sędziów	282
1.1.6. Zasada odpowiedzialności sędziów za wydany wyrok	282
1.1.7. Zasada oddzielenia sądów od władzy administracyjnej	283
1.1.8. Prawo łaski	283
2. Organizacja sądów w XIV–XVIII w.	284
2.1. Sądy szlacheckie	284
2.2. Sądy miejskie	291
2.3. Sądy wiejskie	292

2.4. Sądy kościelne	292
2.5. Adwokatura	293
2.6. Instygatorzy	293
2.7. Reforma sądownictwa w czasach Sejmu Wielkiego (1788–1792)	294
2.8. Sądy nadzwyczajne insurekcji kościuszkowskiej (1794)	296
3. Postępowanie sądowe	297
3.1. Charakterystyka ogólna	297
3.2. Postępowanie w sądach prawa polskiego	298
3.2.1. Właściwość sądowa	298
3.2.2. Strony procesowe	299
3.2.3. Pozwanie	301
3.2.4. Terminy, dylacje, ferie sądowe	303
3.2.5. Wokanda	304
3.2.6. Rozprawa	304
3.2.7. Dowody	306
3.2.8. Wyrok	310
3.2.9. Proces niestanny	311
3.2.10. Środki odwoławcze	312
3.2.11. Egzekucja wyroków sądowych	314
3.2.12. Postępowanie konkursowe	315
3.2.13. Opłaty sądowe. Koszty postępowania	316
3.2.14. Odrębności procesowe w sprawach karnych	316
3.2.14.1. Postępowanie <i>per inquisitionem</i> . Proces mieszany	317
3.2.14.2. Środki zapobiegawcze	318
3.2.15. Postępowania szczególne	320
3.2.16. Postępowanie polubowne	321
3.3. Postępowanie w sądach miejskich	322
3.4. Postępowanie w sądach wiejskich	325
4. Prawo prywatne	327
4.1. Charakterystyka ogólna	327
4.2. Podmioty prawa	329
4.2.1. Zdolność prawna i zdolność do czynności prawnych	329
4.3. Prawo małżeńskie osobowe	331
4.4. Prawo małżeńskie majątkowe	332
4.5. Prawo rodzinne i opiekuńcze	334
4.5.1. Stosunki rodzinne	334
4.5.2. Opieka	335
4.6. Prawo spadkowe	336
4.6.1. Dziedziczenie ustawowe (beztestamentowe)	336
4.6.2. Dziedziczenie testamentowe	338
4.6.3. Dziedziczenie prawem kaduka (<i>iure caduco</i>)	339
4.6.4. Działy spadkowe	340
4.6.5. Ordynacje	341
4.7. Prawo rzeczowe	341

4.7.1.	Rzeczy	341
4.7.2.	Posiadanie. Ochrona posiadania	343
4.7.3.	Własność	345
4.7.3.1.	Treść prawa własności	345
4.7.3.2.	Współwłasność. Niedział rodzinny	346
4.7.3.3.	Ograniczenia własności	347
4.7.3.4.	Ochrona własności	348
4.7.3.5.	Nabycie własności	349
4.7.4.	Ograniczone prawa rzeczowe	351
4.7.4.1.	Wolności	351
4.7.4.2.	Użytkowanie rzeczy	352
4.7.4.3.	Ciężary realne. Wyderkaf	352
4.7.4.4.	Zastaw	353
4.8.	Prawo zobowiązań	355
4.8.1.	Zobowiązania z umów (<i>ex contractu</i>)	355
4.8.1.1.	Zawarcie umowy	355
4.8.1.2.	Ograniczenia wolności umów	358
4.8.1.3.	<i>Causa contractus</i>	360
4.8.1.4.	Utwierdzenie i umocnienie zobowiązań	361
4.8.1.5.	Umowy typowe	363
4.8.2.	Zobowiązania z czynów niedozwolonych	371
4.8.3.	Zobowiązania z mocy prawa (<i>ex lege</i>)	372
4.8.4.	Wygaśnięcie zobowiązań	373
4.8.4.1.	Zapłata	373
4.8.4.2.	Egzekucja przymusowa	374
4.8.4.3.	Śmierć dłużnika lub wierzyciela	375
4.8.4.4.	Dawność (<i>praescriptio</i>)	375
4.8.4.5.	Potrącenie	375
4.8.4.6.	Porozumienie stron (nowacja)	375
5.	Prawo karne	376
5.1.	Charakterystyka ogólna	376
5.2.	Pojęcie przestępstwa	378
5.3.	Związek przyczynowy	379
5.4.	Podmiot przestępstwa	379
5.4.1.	Odpowiedzialność indywidualna. Wyjątki	379
5.4.2.	Udział w przestępstwie	380
5.4.3.	Współsprawstwo i pomocnictwo	381
5.4.4.	Podżeganie	381
5.4.5.	Poplecznictwo	381
5.5.	Usiłowanie	382
5.6.	Podmiotowa strona przestępstwa	382
5.6.1.	Wina umyślna	382
5.6.2.	Wina nieumyślna	384
5.7.	Okoliczności wykluczające karalność	384

5.7.1.	Szczególne uprawnienia	384
5.7.2.	Obrona konieczna	385
5.7.3.	Zemsta, dozwolona samopomoc	385
5.7.4.	Czynny żal	386
5.7.5.	Łaska królewska	386
5.7.6.	Uгода z pokrzywdzonym	387
5.7.7.	Dawność	387
5.7.8.	Zgoda potencjalnego pokrzywdzonego	388
5.7.9.	Stan wyższej konieczności	388
5.7.10.	Rozkaz	388
5.7.11.	Błąd	389
5.7.12.	Nieletniość, upośledzenie umysłowe	389
5.8.	Zbieg przestępstw	390
5.9.	Kara	390
5.9.1.	Cele kary	390
5.9.2.	Zasady wymiaru kary	391
5.9.2.1.	Kara odpowiednia	391
5.9.2.2.	Okoliczności wpływające na wymiar kary	392
5.9.3.	Kary publiczne	394
5.9.3.1.	Kara śmierci	395
5.9.3.2.	Kary na ciele	396
5.9.3.3.	Infamia	396
5.9.3.4.	Kary na wolności	397
5.9.3.5.	Utrata urzędu	399
5.9.3.6.	Kary majątkowe publiczne	399
5.9.3.7.	Kary arbitralne	401
5.9.4.	Kary prywatne	402
5.9.4.1.	Kary pieniężne	402
5.9.4.2.	Zadośćuczynienie moralne	402
5.9.5.	Kary kościelne	403
5.9.6.	Zakłady (<i>vadia</i>)	403
5.9.7.	Struktura kar	404
5.10.	Rodzaje przestępstw	405
5.10.1.	Przestępstwa publiczne i prywatne	405
5.10.2.	Obraza majestatu królewskiego (<i>crimen laesae maiestatis</i>) i zdrada państwa (<i>crimen perduellionis</i>)	406
5.10.3.	Przestępstwa przeciwko interesom skarbowym państwa	407
5.10.4.	Przestępstwa przeciwko religii i Kościołowi katolickiemu	409
5.10.5.	Pogwałcenie miru sądów i zgromadzeń szlacheckich	412
5.10.6.	Przestępstwa urzędnicze	413
5.10.7.	Przestępstwa wojskowe	413
5.10.8.	Przestępstwa przeciwko wymiarowi sprawiedliwości	414
5.10.9.	Przestępstwa przeciwko bezpieczeństwu publicznemu	416
5.10.10.	Przestępstwa przeciwko interesom pospolitym	418

5.10.11. Przestępstwa przeciwko ludności żydowskiej	418
5.10.12. Przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu	419
5.10.13. Przestępstwa przeciwko czci szlacheckiej	421
5.10.14. Przestępstwa przeciwko obyczajności publicznej	422
5.10.15. Przestępstwa przeciwko własności prywatnej	423
5.10.16. Gwałty na osobie	425
5.10.17. Gwałty na mieniu i szkody ziemskie	425
5.10.18. Zbiegostwo poddanych	427
Epilog	
Rozbiory I Rzeczypospolitej. Przyczyny i skutki	428
1. „Zadawnione rządu naszego wady”	428
2. Rozbiory I Rzeczypospolitej	429
3. Przyczyny i skutki rozbiorów	431
Ilustracje	435
Bibliografia (wybór)	443
Indeks osobowy	469
Indeks przedmiotowy	481

PRZEDMOWA

„(...) *all law (...) is anchored in history (...)*”¹

Podręcznik *Historia państwa i prawa polskiego*, t. I (966–1795) przedstawia rozwój ustroju i prawa dawnej Polski od początku państwowości zaznaczonego doniosłą pod względem dziejowym datą porzucenia pogaństwa i przyjęcia chrześcijaństwa przez księcia Mieszka I w 966 r. aż po trzeci rozbiór Polski i utratę niepodległości w 1795 r. W ciągu przeszło ośmiu wieków następowały: powstanie i uformowanie państwa (X–XIII w.), jego rozwój i umocnienie (XIV–XVI w.), rozkład i upadek zawiniony przez elity społeczne oraz agresję mocarstw ościennych (XVII–XVIII w.). W odniesieniu do tych kolejnych etapów historii państwa polskiego w pracy przedstawiono główne instytucje ustrojowe i prawne odnoszące się do organizacji państwa oraz jego podstawowych struktur politycznych i społecznych. W niniejszym opracowaniu zerwano z aparatem pojęciowym i metodologią marksistowską, dominującą w polskiej historii prawa w czasach PRL i obecną w wielu pracach syntetycznych, a także podręcznikach akademickich wydawanych drukiem po dziś dzień. Nowością jest w szczególności periodyzacja, czyli podział na okresy, w którym zrezygnowano z kryteriów typu i formy państwa. Nowatorski charakter ma autorskie ujęcie ewolucji ustroju politycznego przez posłużenie się konstrukcją zasad ustrojowych, czyli formuł syntetyzujących główne cechy ustroju społecznego i politycznego występujące w państwie polskim w danym okresie historycznym. Ujęcie to pozwoliło na wykazanie istotnej ciągłości w rozwoju polskiej państwowości. W porównaniu z innymi podręcznikami rozbudowane zostały rozważania o źródłach prawa, w których starano się pokazać trwałe osiągnięcia kultury prawnej dawnej Polski oraz jej ewolucję. Obszerne są także fragmenty poświęcone dawnemu prawu polskiemu politycznemu i sądowemu. Chodzi o pokazanie dorobku Polski w tym zakresie. Prawo dawnej Polski wyszło z użycia w następstwie utraty niepodległości pod koniec XVIII wieku. Mimo to przedstawienie jego głównych instytucji oraz podstawowych zasad pozwala poznać i ocenić dorobek dawnych pokoleń w dziedzinie prawa, a nadto lepiej zrozumieć analogiczne współczesne instytucje prawne. Przecież wiele z nich, jak system parlamentarny, samorząd, własność i inne prawa rzeczowe, małżeństwo, opieka, spadkobranie, spółka, weksel, wywodzi się z przeszłości. Zawarty w niniejszej książce obraz instytucji ustrojowych i prawnych przedrozbio-

¹ R. Dworkin, *Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution*, Oxford 1999, s. 11.

rowej Polski pokazany został – zgodnie z przekonaniem autora – rzetelnie i bez uprzedzeń ideologicznych i politycznych, tak charakterystycznych dla historiografii epoki PRL. Uznając prawdę za fundamentalny cel badań naukowych, także nad przeszłością, instytucje oraz zasady organizacji i funkcjonowania dawnego polskiego państwa i prawa przedstawiono z uwzględnieniem wszystkich swoich blasków i cieni. Dawne państwo polskie nie zasłużyło ani na jednoznaczne potępienie, ani na przesadne uwielbienie. Wiedza o przeszłości państwa i prawa stanowi wielką skarbnicę doświadczeń, której wartość jest nie do przecenienia. Przodkowie współczesnych Polaków, Litwinów, Ukraińców, Białorusinów, a także Niemców i innych nacji zbudowali państwo – Rzeczpospolitą, będącą wspólnotą wielu narodów Europy Środkowo-Wschodniej. Przez stulecia było ono tarczą cywilizacji europejskiej. Państwo to po latach świetności upadło wskutek braku zdolności jego struktur do sprostania wyzwaniom nowych czasów. Negatywną rolę odegrał upadek moralności publicznej, a także prywata i egoizm w łonie elit, rodzące niezdolność do podjęcia gruntownych i skutecznych reform ustrojowych i społecznych.

Książka adresowana jest do studentów prawa, a także historii, politologii, socjologii, europeistyki, kulturoznawstwa oraz do wszystkich czytelników zainteresowanych poznaniem ustroju politycznego i prawa sądowego dawnej Polski. Ułatwieniem w korzystaniu z podręcznika winny być zamieszczone na marginesach hasła przedmiotowe sygnalizujące treść poszczególnych akapitów.

Pierwsze wydanie podręcznika ukazało się w 2010 r. Wzbudziło ono zainteresowanie środowiska historyków ustroju i prawa polskiego oraz historyków. Dyskusja potwierdziła trafność poszukiwań nowego w swej formie i treści przekazu wiedzy historyczno-prawnej o Polsce oraz konieczność przedstawienia jej zgodnie z aktualnym stanem badań, odpowiednio do współczesnych potrzeb poznawczych i dydaktycznych. Postulatом tym stara się wyjść naprzeciw niniejsze opracowanie, w którym opis przeszłości skoncentrowany został na instytucjach prawnoustrojowych oraz na zasadach tworzących fundament kultury prawnej i politycznej dawnej Polski. W porównaniu z wydaniem drugim, które ukazało się w 2013 r., oraz trzecim, z 2015 r., w niniejszej, czwartej edycji wprowadzono szereg uzupełnień i korekt. Wykorzystane zostały w szczególności wyniki ostatnich badań nad historią polskiego parlamentaryzmu, unią polsko-litewską czy prawem miejskim. W szczególności zwrócono uwagę na znaczenie średniowiecznego prawa kanonicznego, z którego wywodziła się prawna konstrukcja unii, w ukształtowaniu relacji między Królestwem Polskim i Wielkim Księstwem Litewskim. Wzbogacono też bibliografię o prace ostatnio opublikowane.

Na treść książki wpłynęły dyskusje prowadzone w Katedrze Historii Prawa Polskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Za możliwość twórczej i częstej wymiany poglądów dziękuję zwłaszcza śp. prof. dr. hab. Stanisławowi Płazie. Szczególne podziękowania składam mojej małżonce Barbarze, której osobiste zaangażowanie i troska o moje zdrowie i byt codzienny pozwoliły mi tę pracę, rozpoczętą przed kilkunastoma laty, doprowadzić do pomyślnego końca. Za wskazanie korekt składam podziękowanie

p. Tadeuszowi Ostrowskiemu z Lublina. Książkę tę niezmiennie dedykuję pamięci mojego syna Adama Uruszczaka, asystenta na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, zmarłego 16 października 2005 r. Jako student, a następnie doktorant prawa nieustannie zwracał moją uwagę na potrzebę przygotowania nowej syntezy dziejów ustroju i prawa polskiego.

Wacław Uruszczak

Kraków, we wrześniu 2021 r.

Rozdział 1

ZAGADNIENIA WSTĘPNE

1. Przedmiot historii państwa i prawa polskiego

Historia prawa jest jedną z wielu dyscyplin naukowych wchodzących w skład tzw. prawoznawstwa, czyli nauki o prawie. Historia prawa jest dyscypliną wiedzy, której doniosłość poznawcza nie ogranicza się do kręgów prawniczych. Od początku swego istnienia historia prawa, będąc integralną częścią prawoznawstwa, stanowi zarazem jedną z najważniejszych dyscyplin historycznych. Ze względu na znaczącą, a nawet decydującą rolę prawa w dziejach społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturowych pole badawcze historii prawa wykraczało daleko poza płaszczyznę normatywną. Jest to *sui generis* naturalną konsekwencją tego, że wiele, a może nawet większość podstawowych dla życia społecznego i narodowego instytucji istnieje i funkcjonuje dzięki prawu. Dotyczy to w pierwszej kolejności podstawowej instytucji życia zbiorowego, jaką jest państwo, które – jak pisał Władysław Leopold Jaworski, znakomity prawnik, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego – jest „całością prawa, to jest całością norm prawnych”. Wielu historyków prawa zajmuje czołowe miejsca w panteonie najbardziej zasłużonych polskich historiografów. Wystarczy wspomnieć takie nazwiska, jak: Michał Bobrzyński, Oswald Balzer, Stanisław Kutrzeba, Bogusław Leśnodorski. Historia prawa jest jednak, a może przede wszystkim, dyscypliną prawniczą. Odsłaniając przeszłość w sferze prawa, czyni to nie z próżnej ciekawości, ale zawsze z intencją przekazania współczesnym i przyszłym pokoleniom rzeczywistych historycznych doświadczeń w sferze prawa i następstw jego stosowania w określonym miejscu i czasie. Historia prawa jest więc tą dyscypliną naukową, w której tradycja odgrywa z natury rzeczy znaczącą rolę.

**przedmiot historii
państwa i prawa
polskiego**

Historia prawa dzieli się na działy merytoryczne, które same stanowią dość rozbudowane dyscypliny szczegółowe. Są nimi: historia prawa politycznego oraz historia prawa sądowego.

**prawo polityczne –
definicja**

Prawo polityczne to zbiór norm prawnych regulujących stosunki władzy w społeczeństwie, czyli relacje między rządzącymi i rządzonymi. Dzisiejsze prawo polityczne zawarte jest przede wszystkim w konstytucji, czyli ustawie zasadniczej państwa. Źródłem tego prawa są częstokroć inne akty prawa, takie jak umowy międzynarodowe, ustawy czy uchwały parlamentarne. Szczegółowe zasady formułuje także w swych orzeczeniach Trybunał Konstytucyjny. Ze względu na decydującą rolę konstytucji, będącej podstawowym źródłem norm określających stosunki władzy w państwie, współcześnie prawo polityczne nazywane jest prawem konstytucyjnym. Terminu tego nie da się jednak odnieść do czasów dawniejszych, kiedy nie było jeszcze konstytucji, a stosunki między rządzącymi a rządzonymi regulowane były przez normy zwyczajowe lub akty umowne. Z punktu widzenia historycznego termin „prawo polityczne” jest więc właściwszy dla określenia działu prawa normującego stosunki władzy.

**prawo sądowe –
definicja**

Prawo sądowe to zbiór norm prawnych regulujących stosunki zachodzące w społeczeństwie między jednostkami i grupami społecznymi, których celem jest ochrona dóbr i interesów indywidualnych lub zbiorowych. Pojęcie „prawo sądowe” wiąże ten dział prawa z wymiarem sprawiedliwości, czyli osądzaniem ludzkich czynów przez upoważnione do tego władze. Do prawa sądowego należą szczególnie gałęzie prawa, a mianowicie: prawo karne, prawo cywilne, prawo procesowe, prawo organizacji wymiaru sprawiedliwości.

Prawo polityczne i prawo sądowe składają się z instytucji prawnych, czyli zespołów norm regulujących pewne wybrane dziedziny życia. Instytucjami prawnymi są też osoby lub grupy osób wykonujących prawnie określone funkcje publiczno-polityczne lub społeczne². Termin „instytucja” wywodzi się z języka łacińskiego, w którym oznaczał „urządzenie”, „założenie”, „ustanowienie”. Historia prawa polskiego – politycznego i sądowego – jest w swej istocie historią instytucji prawnych w zakresie stosunków władzy oraz innych podstawowych stosunków zachodzących w społeczeństwie polskim od początków jego historii aż po czasy współczesne.

2. Historia dyscypliny

Marcin Kromer

Historia prawa polskiego jest dyscypliną wiedzy o dawnym rodowodzie. Jej początki sięgają XVI wieku, kiedy powstawały pierwsze prace poświęcone prawu polskiemu, w których instytucje prawnoustrojowe przedsta-

² Instytucja prawna jest to zespół norm prawnych regulujących określony typ stosunków prawnych, np. własność. Zob. *Wielka encyklopedia prawa*, red. E. Smoktunowicz, Białystok-Warszawa 2000, s. 296.

wiane były w sposób historyczny. Jako pierwszą pracę tego rodzaju należy wymienić dzieło Marcina Kromera *Polonia sive de situ, moribus, magistratibus et Republica regni Polonici libri duo* [*Polska, czyli o położeniu, obyczajach, urządach Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego*], wydane w Krakowie w 1577 r. Jej autor, wybitny polski humanista i pisarz, dyplomata, współpracownik biskupa krakowskiego Piotra Gamrata i kanclerza wielkiego koronnego Samuela Maciejowskiego, z urodzenia mieszczanin, przedstawił w tym dziele Królestwo Polskie i jego społeczeństwo. Koncentrując się na opisie instytucji ustrojowych swoich czasów, nawiązywał często do przeszłości, pokazując ich historyczną genezę.

Wybitne dzieła poświęcone prawu politycznemu dawnej Polski powstały w XVIII wieku. W 1742 r. ukazało się drukiem w Gdańsku opracowanie Gotfryda Lengnich *Ius publicum Regni Poloniae* [*Prawo publiczne Królestwa Polskiego*]. Polski przekład tego dzieła ukazał się w Warszawie w 1761 r. W 1787 r. wyszło w Warszawie dzieło Wincentego Skrzetuskiego *Prawo polityczne narodu polskiego*. Obie powyższe prace przedstawiały prawo polityczne obowiązujące, ale w szerokiej perspektywie historycznej. Tego rodzaju podejście do opisu instytucji prawnych znalazło się też w pracy Teodora Ostrowskiego *Prawo cywilne narodu polskiego*, Warszawa 1784, będącej syntetycznym opracowaniem staropolskiego prawa sądowego.

Gotfryd Lengnich

Wincenty
Skrzetuski

Teodor Ostrowski

W XVIII wieku, w związku z kryzysem ustrojowo-politycznym państwa, wielu autorów podejmowało zagadnienia reformy instytucji publicznych, politycznych i prawnych państwa. W swoich dziełach z reguły przedstawiali stan aktualny, ale z uwzględnieniem jego historycznej genezy, aby następnie proponować konieczne reformy. Do takich dzieł należy zwłaszcza opracowanie Stanisława Konarskiego *O skutecznym rad sposobie* (1760–1763), poświęcone sejmowi polskiemu i koniecznym jego reformom. Ostrej krytyce poddał on instytucję *liberum veto*. Był zagorzałym orędownikiem ustroju monarchii konstytucyjnej na wzór angielski. Osiągnięciem Konarskiego było także rozpoczęcie w 1732 r. publikacji drukiem zbioru ustaw polskich *Volumina Legum*, które przygotowywał wspólnie z Józefem Andrzejem Załuskim. Wydali oni łącznie 6 tomów obejmujących całość polskiego ustawodawstwa do 1736 r. Dwa dalsze tomy, zawierające ustawy sejmowe z czasów rządów króla Stanisława Augusta, ogłosili ojcowie pijarzy w 1782 r. Równolegle w tym samym czasie Maciej Dogiel opracował i wydał drukiem *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae* [*Kodeks dyplomatyczny Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. I, IV i V], w którym opublikowane zostały traktaty międzynarodowe zawarte przez Polskę. Oba wspomniane wydawnictwa upowszechniały dorobek prawodawczy dawnej Polski od średniowiecza po epokę oświecenia.

Stanisław Konarski

Volumina Legum

Maciej Dogiel

**Jan Jakub
Rousseau i inni**

Wiele opracowań o znaczeniu historyczno-prawnym powstało w okresie Sejmu Wielkiego (1788–1792). Miały one często charakter publicystyczny, zwłaszcza utwory Jacka Jezierskiego, Hugona Kołłątaja czy Stanisława Staszica. O systemie politycznym dawnej Polski wypowiadali się też wybitni autorzy zagraniczni, zwłaszcza czołowi reprezentanci francuskiego oświecenia – Gabriel Mably i Jan Jakub Rousseau. O ustroju dawnej Polski pisało też obszernie w *Wielkiej encyklopedii* d’Alemberta i Diderota. Dziełem Rousseau był słynny traktat *Considération sur le gouvernement de Pologne* [*Uwagi nad rządem Polski*]. Jako czołowy rzecznik teorii umowy społecznej autor ten dostrzegał w polskich instytucjach parlamentarnych wiele pozytywnych cech, bliższych ideałowi demokracji, niż było to w angielskiej monarchii konstytucyjnej.

**historia prawa
w czasach
zaborów**

Upadek Rzeczypospolitej Obojga Narodów w następstwie rozbiorów nie zahamował zainteresowań przeszłością polskiego prawa. Badania nad dawnym prawem, zarówno politycznym, jak i sądowym, w czasach zaborów traktowano jako ważny element formujący świadomość narodową społeczeństwa, które aspirowało niezmiennie do odbudowy samodzielnego państwa. Potrzeba historycznych badań nad prawem znajdowała także dodatkowe uzasadnienie w poglądach tzw. szkoły historycznej w prawoznawstwie. Kierunek ten, powstały w Niemczech w pierwszej połowie XIX wieku, uznawał prawo za wytwór ewolucji historycznej społeczeństwa, za część jego kultury. Prawo było w rozumieniu tej szkoły jednym z czynników decydujących o tożsamości narodowej. Propagowana przez szkołę historyczną metodologia badawcza nakazywała prowadzenie studiów nad instytucjami prawnymi w jak najszerszym zakresie genetycznym i porównawczym. Pierwszą pracą powstałą w tym nurcie jest dzieło Tadeusza Czackiego *O litewskich i polskich prawach* (1800), w którym autor ukazywał związki instytucji prawa polskiego i litewskiego z prawem rzymskim i starogermańskim.

szkoła historyczna

Tadeusz Czacki

**HPiP jako
dyscyplina
uniwersytecka**

**przedstawiciele
polskiej szkoły
historycznej**

W XIX wieku historia prawa stała się dyscypliną uniwersytecką, której zadaniem było kształcenie prawników. Historyczne spojrzenie na prawo, czyli pokazanie instytucji prawnych w rozwoju, a nie tylko w ich aktualnym kształcie, uznawano za konieczny element przygotowania do wykonywania zawodu prawnika jako znawcy prawa, a zarazem rzecznika podstawowych wartości społecznych. Do grona najwybitniejszych uczonych historyków prawa, których życie i twórczość przypadły w czasach zaborów, należeli:

- 1) wydawca źródeł średniowiecznego prawa polskiego Jan Wincenty Bandtkie;
- 2) autor znakomitej *Historii prawodawstw słowiańskich* Wacław Aleksander Maciejowski;
- 3) znawca średniowiecznego prawa polskiego Romuald Hube;
- 4) badacz Statutów Kazimierza Wielkiego i wydawca najstarszych zapisów sądowych Antoni Zygmunt Helcel, który był założycielem

Katedry Historii Prawa Polskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie.

Kontynuatorami prac Helcla byli Michał Bobrzyński, Franciszek Piekościński i Bolesław Ulanowski. W szczególności Michałowi Bobrzyńskiemu, jednemu z najwybitniejszych polskich historyków z okresu zaborów, historiografia wiele zawdzięcza, m.in. opracowanie *Dzieje Polski w zarysie*, w którym pokazał on po raz pierwszy przeszłość historyczną Polski jako przeszłość państwa polskiego. Obraz polskich instytucji prawno-ustrojowych w ujęciu Bobrzyńskiego był bardzo krytyczny. Autor ten należał do nurtu historycznego zwanego szkołą krakowską, która stawiała sobie za cel uświadamianie społeczeństwu polskiemu, zwłaszcza jego elitom, błędów przeszłości, aby było od nich wolne w przyszłości. Na przełomie wieków XIX i XX nader krytyczna wizja przeszłości prawnoustrojowej znajdowała coraz mniej zwolenników. Młodszy badacz, w szczególności profesor Uniwersytetu we Lwowie Oswald Balzer (zm. 1933) czy krakowski profesor Stanisław Kutrzeba (zm. 1946), w ocenie ustroju i prawa dawnej Polski byli zdecydowanie mniej krytyczni, wręcz przeciwnie. Pokazywali jego rzeczywistą wielkość na szerszym tle europejskim. Stanisław Kutrzeba wydał po raz pierwszy w 1905 r. syntetyczne podręcznikowe opracowanie *Historii ustroju Polski*, t. I, *Korona*, w którym przeszłość Polski została pokazana jako dzieje jej ustroju społecznego i politycznego. Opracowanie to, którego ostatnie, ósme wydanie, poprawione i uzupełnione przez Adama Vetulaniego ukazało się w 1949 r., stało się podstawowym podręcznikiem akademickim z historii prawa polskiego aż do 1950 r. Wśród licznych osiągnięć Kutrzeby wyróżniała się pomnikowa *Historia źródeł dawnego prawa polskiego* (t. I i II) oraz wydawnictwo *Akta unii Polski z Litwą*. W tamtym czasie badania nad historią prawa szczególnie propagowała Akademia Umiejętności w Krakowie. Wielkie zasługi miała jej Komisja Prawnicza, która inspirowała zwłaszcza prace nad edycją staropolskich źródeł prawa. Pod jej egidą ukazywały się takie serie wydawnicze, jak: *Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, *Archiwum Komisji Prawniczej* czy *Corpus Iuris Polonici*. Doniosłej wagi wydawnictwa źródłowe w dziedzinie historii prawa powstawały także we Lwowie, zwłaszcza *Akta grodzkie i ziemskie*, będące pomnikowym dziełem Ksawerego Liskego i Antoniego Prochaski.

Michał Bobrzyński

Oswald Balzer

Stanisław Kutrzeba

W Polsce Odrodzonej historia prawa stanowiła istotny element prawniczego wykształcenia. Na czynnych wówczas wydziałach prawa istniały katedry historyczno-prawne, w tym katedry historii ustroju i prawa polskiego. Do najznajniejszych czynnych wówczas profesorów należeli wspomniani Oswald Balzer i Stanisław Kutrzeba, a także Władysław Abraham i Przemysław Dąbkowski. Zasadą tego ostatniego było pomnikowe opracowanie systemu staropolskiego prawa sądowego *Prawo prywatne polskie*, t. I i II, Lwów

II Rzeczpospolita

1910, 1911. Do wymienionego grona dołączyli młodszy badacze, tacy jak Stanisław Estreicher, Adam Vetulani, Józef Rafacz, Jan Adamus. Pierwszy z nich, jako profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, zasłużył się badaniami nad prawem niemieckim w Polsce oraz staropolską kulturą prawną. Spod pióra Adama Vetulaniego, który naukowe szlify zdobywał w seminarium Stanisława Kutrzeby, wyszło znakomite studium o *Lennie pruskim* (1930) oraz prace nad sądownictwem oficjałów biskupich. Po uzyskaniu habilitacji objął on stanowisko profesora prawa kościelnego na UJ. Na Uniwersytecie Warszawskim historią prawa polskiego zajmował się Józef Rafacz, badacz i znawca staropolskiego sądownictwa i procesu sądowego. W Wilnie działali Stefan Ehrenkreutz i Jan Adamus.

- po II wojnie światowej** Kiedy w 1945 r. uniwersytety polskie na powrót otworzyły swoje podwoje, do pracy dydaktycznej i badawczej powrócili także historycy prawa polskiego. Po śmierci podupadłego na zdrowiu wskutek wojennych przeżyć Stanisława Kutrzeby (zm. 1946) Adam Vetulani objął Katedrę Historii
- UJ** Ustroju Polski na UJ, przemianowaną na Katedrę Historii Państwa i Prawa Polskiego. Kierował nią aż do 1971 r., tworząc z niej czołowy ośrodek badawczy i dydaktyczny. Wychował grono uczniów, do których należeli: Stanisław Roman, Stanisław Grodziski, Ludwik Łysiak, Wojciech Maria Bartel, Stanisław Płaza, Waław Uruszczak. Jan Adamus podjął wykłady
- UŁ** na nowo utworzonym Uniwersytecie Łódzkim. Jego dzieło kontynuował Józef Matuszewski, wybitny znawca średniowiecznej dyplomatyki, wydawca *Najdawniejszego zwodu prawa polskiego*, znanego też pod nazwą
- UAM** *Księga elbląska*. W ośrodku poznańskim badaczami historii prawa polskiego byli zrazu: Zygmunt Wojciechowski i Zdzisław Kaczmarczyk, a następnie: Jan Wąsicki, Bogdan Lesiński, Witold Maisel, Henryk Olszewski, Jerzy Walachowicz.
- UMK** Na powstałym po II wojnie światowej Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu historię prawa polskiego wykładali Wojciech Hejnosz, wychowanek Uniwersytetu we Lwowie, a następnie Zbigniew Zdrójkowski.
- UMCS i KUL** Ważną rolę odgrywały też inne ośrodki, na przykład lubelski, gdzie istniały dwa uniwersytety (UMCS i KUL). W badaniach nad prawem miejscowym w dawnej Polsce duże zasługi położył Józef Mazurkiewicz i jego uczniowie. W 1968 r. powstał Uniwersytet Śląski, którego wkład do badań nad przeszłością prawa polskiego jest znaczący. Po II wojnie światowej
- UW** wzrosła bardzo ranga ośrodka historii prawa na Uniwersytecie Warszawskim. Tutaj pierwszorzędną rolę, poczynając od lat 50. XX wieku, odgrywał Juliusz Bardach. Jego dziełem jest w szczególności opracowanie obszernej syntezy historii państwa i prawa polskiego, wydanej przez Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk. Wraz z Bogusławem Leśnodorskim oraz Michałem Pietrzakiem przygotował on także podręcznik aka-

demicki *Historia państwa i prawa polskiego* (I wyd. 1976)³. Opracowania te oparte były na założeniach metodologii marksistowskiej, lansowanej przez ówczesne władze państwowe. Dotyczyło to założeń syntezy, uogólnień i ocen. Natomiast zawarta w nich szczegółowa wiedza oparta była na badaniach monograficznych, dzięki czemu zachowały one wartość poznawczą. Ocena ta dotyczy również większości prac historyczno-prawnych, które ukazały się w okresie PRL. Wartość poznawczą zachowały z pewnością te spośród nich, które oparte zostały na źródłach, logicznej interpretacji oraz tradycyjnej metodzie poszukiwań zależności przyczynowo-skutkowych.

3. Pojęcie prawa i państwa

3.1. Prawo

Popularna definicja prawa określa je jako zespół norm regulujących zachowania ludzkie, zaopatrzonych w sankcje władzy państwowej. Oznacza to, iż niepodporządkowanie się prawu rodzi ze strony władzy reakcję w postaci użycia przymusu wobec osoby nieposłusznej. Prawo tym samym związane jest w sposób konieczny z państwem i istnieje tylko w tych zbiorowościach ludzkich, które są zorganizowane w państwo. Konieczny związek prawa i państwa wyraża łacińskie przysłowie *ubi civitas, ibi ius* [gdzie państwo, tam prawo]. Zwolennicy tej koncepcji nie uznają istnienia prawa poza państwem. Taki punkt widzenia reprezentowała w szczególności marksistowska teoria państwa i prawa, zgodnie z którą państwem była organizacja utworzona dla zabezpieczenia dominacji klasy panującej nad klasą uciskaną, a więc na przykład w państwie feudalnym panowania feudalów, czyli wielkich właścicieli ziemskich, nad klasą poddanych im chłopów, czy w państwie kapitalistycznym panowania kapitalistów, a więc właścicieli fabryk, banków, folwarków wieloobszarowych i większych przedsiębiorstw, nad klasą robotniczą. Według teorii marksistowskiej prawo było narzędziem władzy państwowej służącym do utrzymywania wspomnianego wyżej panowania jednej klasy społecznej nad drugą. Przekonanie o koniecznym związku państwa i prawa nie było jednak charakterystyczne wyłącznie dla marksistowskiej teorii państwa i prawa. Także pozytywizm prawniczy, dominujący w naukach prawnych od drugiej połowy XIX wieku do drugiej połowy XX wieku, definiował prawo jako rozkaz suwerena, czyli podmiotu dzierżącego najwyższą władzę w państwie. Rozkaz ten zabezpiecza – zdaniem zwolenników tego kierunku – przymus państwowy. Prawo nie może więc istnieć poza państwem.

definicja

**koncepcja
marksistowska**

**pozytywistyczne
rozumienie prawa**

³ W 1993 r. nakładem Wydawnictwa Naukowego PWN ukazało się jego zmienione i uzupełnione nowe I wydanie pt. *Historia ustroju i prawa polskiego*.

W ujęciu historycznym powyższego, czyli w istocie pozytywistycznego punktu widzenia na rozumienie prawa i państwa oraz ich wzajemnych relacji nie da się utrzymać. Prawo istniało i istnieje także w społeczeństwach nieorganizowanych w państwo i nie ma bezpośrednio koniecznego związku między jednym i drugim zjawiskiem. Potwierdzają to badania historyków, którzy dowiedli istnienia w społeczeństwach wczesnośredniowiecznych obowiązywania norm zabezpieczających różne podstawowe dobra ludzkie i grupowe. To samo stwierdzali także antropolodzy i etnolodzy w odniesieniu do społeczności pierwotnych żyjących współcześnie.

cel prawa Prawo jest regulatorem ludzkich zachowań, którego celem jest utrzymanie społecznego ładu rozumianego jako istniejący układ stosunków społecznych, a więc relacji zachodzących między ludźmi. Ludzkie zachowania są regulowane nie tylko przez prawo, ale także przez normy innego rodzaju, jak normy moralne, religijne czy obyczajowe. Cechą prawa, która pozwala na wyróżnienie norm prawnych spośród innych norm społecznych, jest w pierwszej kolejności występowanie prawa zawsze w obrębie społeczności zinstytucjonalizowanych, czyli trwale zorganizowanych. Nie ma prawa tam, gdzie nie występuje większy lub mniejszy stopień zorganizowania danej grupy ludzkiej. Prawo jest koniecznym elementem organizacji danej grupy. Utrwała istniejące relacje międzyludzkie. Zapobiega rozkładowi wewnętrznemu. Zespala istniejące więzi. To właśnie dzięki prawu dana grupa ludzka stanowi instytucję, czyli grupę ludzi połączoną dla jednego i wspólnego celu. Drugą cechą prawa jest zinstytucjonalizowany przymus prawny, czyli wymuszanie posłuchu dla norm prawnych w sposób zinstytucjonalizowany, a więc oparty na trwałych relacjach społecznych. Zachowania niezgodne z normą prawa podlegają sankcjom, to znaczy wywołują z góry określoną reakcję danej grupy społecznej, skierowaną do naruszcycieli danej normy. Reakcja ta jest skutkiem naruszenia prawa. Jest to kara w przypadku przestępstw albo inny przewidziany skutek w postaci braku oficjalnej akceptacji danych działań; na przykład osoby żyjące w faktycznym, ale niezalegalizowanym prawnie pożyciu małżeńskim nie są traktowane jak małżeństwo. Sankcje prawne mają także charakter zinstytucjonalizowany, to znaczy wynikają z ustalonych i trwałych reguł postępowania akceptowanych w danej zbiorowości.

prawo sprawiedliwe Istotną cechą prawa jest akceptowanie danej normy przez zbiorowość, czyli występowanie u większości jej członków przekonania, że dana norma jest „prawa”, czyli zgodna z przyjętym w danym społeczeństwie poczuciem słuszności i sprawiedliwości. Prawem nie są więc normy niesłuszne czy niesprawiedliwe. Prawem są wyłącznie normy prawe. Potwierdza to etymologia polskiego rzeczownika „prawo”. „Prawo” znaczyło pierwotnie miejsce, gdzie się mówi i ujawnia prawdę. „Prawić” znaczyło „mówić”, a także „sądzić”, zaś „prawować” oznaczało też „spierać się”. „Prawo”, „prawy” – wyrazy te

etymologia terminu „prawo”

wiążą się z przymiotnikiem „prawy” w znaczeniu „szczerzy”, „prawdziwy”, „sprawiedliwy”. Powyższe rozróżnienie ujawnia się także w wielu innych językach. Między innymi w języku łacińskim na określenie prawa używane są dwa wyrażenia: *lex* oraz *ius*. To pierwsze oznacza „ustawę”, czyli rozkaz suwerennej władzy, natomiast drugie określa normy słuszne i sprawiedliwe, zgodnie z przysłowiem *ius est quod iustum est*.

3.2. Państwo

Państwo jest to suwerenna organizacja polityczna społeczeństwa zamieszkającego na określonym terytorium. W skład państwa wchodzi trzy elementy: społeczeństwo, terytorium, zinstytucjonalizowana władza polityczna. Aby istniało państwo, każdy z tych elementów musi posiadać pewne cechy szczególne, a nadto muszą one wystąpić we wzajemnym powiązaniu.

definicja

Spółeczeństwo, czyli zbiorowość ludzi, jest w rzeczywistości zawsze zbiorowością rodzin. Więzi rodzinne oparte na pokrewieństwie są pierwotną i naturalną więzią jednoczącą większe zbiorowości. W przeszłości poczucie więzi rodzinnych było niezwykle silne. Rodziną byli nie tylko rodzice i dzieci, ale też dziadkowie, stryjowie, wujowie, ciotki, kuzyni, teściowie, szwagrowie itd. Powiązania rodzinne utrzymywały się przez pokolenia, dzięki czemu istniały rody, czyli zbiorowości rodzin, związane ze sobą tradycją wspólnego pochodzenia. Grupa rodów tworzyła plemię, czyli większą zbiorowość ludzi tej samej rasy, kultury, języka czy religii, świadomych własnej odrębności.

społeczeństwo

Państwo jest organizacją społeczeństwa, w którym więzi społeczne oparte na pokrewieństwie oraz tradycji doznają znacznego osłabienia. W ich miejsce wstępują więzi o charakterze organizacyjno-prawnym. Ich podstawą jest powstanie władzy politycznej, czyli osób narzucających swoją wolę pozostałym członkom społeczeństwa dla realizacji wspólnych celów, a zwłaszcza dla zaspokojenia podstawowych potrzeb.

cechy organizacji państwowej

Państwo jest organizacją społeczeństwa zamieszkałą na określonym terytorium. Brak stałego terytorium państwowego wyklucza istnienie państwa. Terytorium państwowe nie musi mieć zawsze ściśle określonych granic. W przeszłości między terytoriami państw istniały niekiedy tereny niczyje, jak na przykład Dzikie Pola na Ukrainie w XVI i XVII wieku.

terytorium

Państwo jest instytucją społeczną zorganizowaną na zasadach określonych prawem. Jest ono *sui generis* bytem moralnym (osobą, podmiotem, organizmem), na który składają się instytucje sprawujące władzę. Pojęcie „instytucja” oznacza istnienie stałych ról społecznych w danej grupie społecznej, sprawowanych przez określone osoby na podstawie ustalonych i aprobowanych

legitymizacja władzy politycznej

nych w danej grupie zasad. Prawny charakter organizacji państwowej wymaga, aby władza opierała swój tytuł do rządzenia, czyli legitymizację, na regułach prawa.

Niemiecki socjolog i politolog Max Weber (zm. 1920) wyróżnił trzy typy legitymizacji władzy politycznej ze względu na jej podstawy (źródła):

- 1) legitymizm charyzmatyczny;
- 2) legitymizm tradycjonalistyczny;
- 3) legitymizm prawny.

W pierwszym przypadku tytułem do władzy są osobiste przymioty rządzącego. Chodzi tutaj o jego cechy fizyczne i umysłowe, dające przewagę nad innymi i zyskujące uznanie u rządzonych. **Legitymizm charyzmatyczny** odgrywał decydującą rolę w społecznościach pierwotnych. Władzę powierzano często temu, kogo cechowała wielka siła fizyczna czy wybitne zdolności umysłowe. Charyzma rządzących ma znaczenie także współcześnie. Jest ona jednak tylko cechą dodatkową, ułatwiającą zdobywanie władzy i jej utrzymanie.

Legitymizm tradycjonalistyczny opiera się na przekonaniu o dawności danej instytucji władzy. Występuje on z reguły w powiązaniu z legitymizmem religijnym, czyli uznaniem, iż źródłem władzy jest wola boża.

Legitymizm prawny polega na uznaniu istniejącego porządku prawnego za źródło władzy. Rządy spoczywają w rękach osób, które dochodzą do władzy w sposób ustalony prawem i sprawują ją na podstawie i w granicach prawa.

spór o cechy istotne państwa

Istnieją spory co do tego, czy można mówić o istnieniu państwa bez względu na rodzaj występującego w nim legitymizmu władzy. W ujęciu przeważającym historycy byli skłonni uznawać za państwo wszystkie organizacje polityczne społeczeństwa, w których występował rząd, czyli zorganizowana władza polityczna, bez względu na jej legitymację, a więc także gdy opierała się wyłącznie na osobistych cechach panującego. Taką koncepcję wyrażała m.in. definicja państwa, jaką formułowali autorzy *Wielkiej Encyklopedii Francuskiej* w 1756 r.: „Państwo to termin rodzajowy, który określa społeczeństwo ludzkie żyjące razem pod jakimkolwiek rządem, szczęśliwym lub nieszczęśliwym”⁴. Koncepcje te widoczne są w szczególności w uznawaniu za państwa takich tworów, jak słowiańskie państwo Samona, istniejące w VII wieku na terenie Niziny Panońskiej.

⁴ „Etat (Droit polit.) – terme générique qui désigne une société d’hommes vivant ensemble sous un gouvernement quelconque, heureux ou malheureux”; cyt. za: D. Diderot, J. le Rond d’Alembert, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, vol. 6, A Paris 1756, s. 19 https://fr.wikipedia.org/w/index.php?title=Fichier%3ADiderot_-_Encyclopedie_1ere_edition_tome_6.djvu&page=28 (dostęp: 20.08.2021 r.).

Był to jednak organizm epizodyczny, w którym czynnikiem jednoczącym nie było w żadnym razie prawo, lecz wyłącznie wola zbiorowości uznającej rządu charyzmatycznego przywódcy. Ze względu na całkowicie personalny charakter władzy i brak trwalszej instytucjonalizacji tego rodzaju organizacje polityczne nie stanowiły w istocie państwa.

Zgodnie z innym poglądem państwem były już organizmy polityczne większych społeczeństw, w których występowała władza o charakterze trwałym, wywodząca swój tytuł do władzy z tradycji umacnianej wierzeniami religijnymi. Zwykle w państwach tych występowała ciągłość rządów jednej dynastii oraz pierwsze trwałe instytucje władzy. Pogląd tego rodzaju uznaje za państwa monarchie wczesnośredniowieczne, pomimo że w organizacji państwa nie występował w ogóle aspekt prawny albo odgrywał jako spoiwo państwa rolę całkowicie drugorzędną. Tego rodzaju „państwo” różniło się jednak istotnie od „państwa” w późniejszych stuleciach. Nie było jeszcze osobą prawną.

trwałość władzy

Nie można jednak w ramach jednego pojęcia umieszczać całkowicie różnych tworów. Państwo wczesnośredniowieczne, które nie stanowiło osoby prawnej, nie jest w swej istocie tym samym, co państwo pojmowane jako osoba prawna. Ujmowanie pod wspólną nazwą obu różnych w swej istocie form organizacyjnych, jakimi były „państwo wczesnośredniowieczne” oraz „państwo nowoczesne”, jest swego rodzaju błędem metodologicznym. Z tego względu wielu współczesnych autorów rezygnuje z określania „państwem” monarchii wczesnośredniowiecznych, rezerwując to pojęcie dla organizacji trwałych złożonych z instytucji władzy, działających na podstawie prawa, jakie istniały w Europie dopiero od XIII wieku.

**państwo wczesno-
średniowieczne**

Cechą, która wyróżnia państwo, jest jego suwerenność, zwana dawniej udzielnością. Suwerenność oznacza niepodległość państwa w stosunkach zewnętrznych i samowładność w sprawach wewnętrznych. W istocie chodzi o całkowitą niezależność władz najwyższych danego państwa od innych państw, jak też o pełne zwierzchnictwo tych władz państwa w stosunku do wszystkich jego mieszkańców oraz występujących w nim zorganizowanych zbiorowości. Do treści suwerenności należą w szczególności: prawo do własnego państwowego bytu jako niezależnego państwa, prawo do samodzielnego ustalania własnego rządu, prawo do swobodnego używania sił wewnątrz i na zewnątrz terytorium, prawo do zawierania przymierzy. Termin „suweren” oznacza dzierżyciela władzy najwyższej. Początkowo odnosił się do podmiotu sprawującego władzę w państwie (cesarza, króla, księcia). Suwerenem był monarcha, który nie miał nad sobą żadnego zwierzchnika. Pierwotnie był nim cesarz jako „pan świata”, co wyrażała reguła *imperator est dominus mundi*. W XI wieku za co najmniej równych, a w istocie wyższych od cesarzy, uznano papieży. Od XIV wieku w gronie władców suwe-

**definicja
suwerenności**

rennych znaleźli się także królowie, zgodnie z regułą „król jest cesarzem w swoim królestwie” [*rex est imperator in regno suo*]. Z czasem atrybut suwerenności z osoby władcy rozciągnięty został na monarchię, a więc na samo państwo.

instytucjonalizacja władzy

Powstawanie państw stanowiło proces historyczny, który trwał przez wiele stuleci i polegał na instytucjonalizacji władzy, czyli tworzeniu, umacnianiu oraz rozwoju różnych instytucji sprawujących władzę publiczną w danym społeczeństwie. W konkretnym przypadku chodziło o podejmowanie przez pewne osoby, indywidualnie albo zbiorowo, przeróżnych ról społecznych zaspokajających potrzeby zbiorowości. Pierwotną, a zarazem podstawową, była potrzeba zapewnienia społeczeństwu bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego. Proces instytucjonalizacji władzy zachodził w powiązaniu z jej legitymizacją od charyzmatyczno-personalistycznej, poprzez tradycjonalistyczną, do prawnej.

4. Periodyzacja historii państwa i prawa polskiego

definicja

Periodyzacja, czyli podział na okresy, stanowi podstawowe narzędzie opisu naukowego stosowane w historii prawa. Pozwala bowiem uporządkować fakty według przyjętych kryteriów i tym samym sprzyja pogłębieniu poznania. Zazwyczaj w periodyzacji chronologia połączona jest z kryteriami merytorycznymi, pozwalającymi ustalać pewne prawidłowości rozwojowe. Nauka historii prawa polskiego proponowała różnorodne periodyzacje.

periodyzacja S. Kutrzeby

Stanisław Kutrzeba w swojej *Historii ustroju Polski* (wyd. 4 z 1917 r.), odwołując się do kryterium relacji między „czynnikiem społecznym” (rządzeni, społeczeństwo) a czynnikiem politycznym (rządzący, władza), dzieje ustroju, a więc prawa politycznego Polski przedrozbiorowej, podzielił na następujące okresy historyczne:

1. Okres wstępny (od osiedlenia się Słowian nad Wisłą i Odrą do połowy X wieku, tj. do powstania państwa polskiego).
2. Okres I prawa książęcego, trwający do wydania pierwszych przywilejów na rzecz społeczeństwa pod koniec XII wieku. W okresie tym istniała monarchia, w której książę był władcą absolutnym.
3. Okres II, przypadający na czasy organizowania się społeczeństwa na podstawie przywilejów jednostkowych (XII wiek – immunitety), do śmierci Kazimierza Wielkiego (1370) i przywileju koszyckiego (1374). Pod względem ustrojowym państwo było monarchią ograniczoną przywilejami indywidualnymi i grupowymi.
4. Okres III – monarchia stanowa istniejąca do unii lubelskiej (1569) i pierwszego bezkrólewia (1572).

5. Okres IV – Rzeczpospolita szlachecka, czyli państwo, w którym realna władza należała do szlachty. Okres ten trwał do ostatniego bezkrólewia w 1764 r.
6. Okres V – okres reform przerwany przez upadek państwa w 1795 r. W okresie tym Polska przekształciła się dzięki Konstytucji 3 maja w dziedziczną monarchię konstytucyjną.

W PRL doktryna marksistowska wprowadziła do historiografii polskiej pojęcia typu i formy państwa. Kryterium ustalania typu państwa stanowiły panujące w danym państwie stosunki produkcji. Zgodnie z tą doktryną w dziejach ludzkości występowały i występują następujące typy państw:

- 1) niewolnicze;
- 2) feudalne;
- 3) burżuazyjne (kapitalistyczne);
- 4) socjalistyczne.

**doktryna
marksistowska**

Każdy z wymienionych typów państwa odpowiadał tzw. formacji społeczno-ekonomicznej, to jest okresom w dziejach ludzkości charakteryzującym się osobliwym układem stosunków gospodarczo-społecznych (poziomem rozwoju sił wytwórczych oraz stosunków produkcji). W ramach typów państw istniały formy państwa rozumiane jako sposoby jego organizacji. W nauce historii prawa PRL koncepcja typów i form państw została zastosowana jako narzędzie periodyzacji dziejów państwa i prawa polskiego dla jego syntetycznego ujęcia. W akademickim podręczniku do historii państwa i prawa polskiego, napisanym przez Juliusza Bardacha wspólnie z Bogusławem Leśnodorskim i Michałem Pietrzakiem, którego pierwsze wydanie, jak to wzmiankowano wyżej, ukazało się w 1976 r.⁵, ustrój dawnej Polski ujęto jako całość określoną mianem państwa feudalnego, w ramach którego z kolei występowały okresy korespondujące z formami państwa. Okresy te były następujące:

**periodyzacja
J. Bardacha**

- 1) państwa plemienne i powstanie państwa polskiego (VIII wiek – połowa X wieku);
- 2) monarchia patrymonialna (druga połowa X wieku – 1320 r.), obejmująca dwa podokresy:
 - a) monarchia wczesnośredniowieczna (do 1138 r.),
 - b) rozbić dzielnicowe (rozdrobnienie feudalne, do 1320 r.);
- 3) monarchia stanowa (1320 r. – połowa XV wieku);
- 4) Rzeczpospolita szlachecka (od połowy XV wieku do 1795 r.), dzielona na trzy podokresy:
 - a) demokracja szlachecka,

⁵ J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia państwa i prawa polskiego*, Warszawa 1976.

- b) oligarchia magnacka,
- c) początki monarchii konstytucyjnej;
- 5) ustrój na ziemiach polskich po III rozbiorze w dobie rozkładu feudalizmu (lata 1795–1848/1864).

Powyższa periodyzacja utrzymana została bez zmian w ośmiu kolejnych wydaniach wspomnianego podręcznika. Nawiązywali do niej także inni autorzy⁶.

**koncepcja
J. Bardacha
po 1989 r.**

Przemiany ustrojowe, jakie nastąpiły w Polsce w 1989 r., otwały możliwości powrotu na drogę wolności poszukiwań badawczych. Uwidoczniło się to także w próbach modyfikacji lub odejścia od kanonów materializmu historycznego. Dostrzec to można w ogłoszonym w 1990 r. pierwszym wydaniu *Historii ustroju i prawa polskiego*. Jako autor części pierwszej, zawierającej dzieje I Rzeczypospolitej, periodyzację dziejów ustrojowych Juliusz Bardach oparł wyłącznie na kryterium formy państwa, rezygnując z typu. Natomiast periodyzacja według form państwa pozostała niezmienną. W ujęciu J. Bardacha formę tę „określają: 1) sposób organizacji naczelných organów władzy determinowany przez charakter i typ uprawnień władz zwierzchnich oraz udział w rządach określonych grup społecznych; 2) stosunek władzy centralnej do organów lokalnych, co stanowi o stopniu centralizacji lub decentralizacji państwa”. W formie państwa uwzględniono, obok strony normatywnej, także „reżim polityczny, a więc realizację i praktykę życia państwowego”. Posługując się zdefiniowanym wyżej kryterium formy państwa w dziejach ustrojowych Polski, wyróżnione zostały:

- 1) narodziny państwowości;
- 2) monarchia patrymonialna;
- 3) monarchia stanowa;
- 4) rzeczpospolita szlachecka, w której występują dwa podokresy:
 - a) demokracja szlachecka,
 - b) oligarchia magnacka;
- 5) początki monarchii konstytucyjnej.

Periodyzacja ta została powtórzona w kolejnych wydaniach podręcznika trójki wymienionych autorów.

**autorskie ujęcie
periodyzacji –
wprowadzenie**

Nie aprobuje tej periodyzacji. Przyjęte w istniejących syntezach dziejów ustrojowych Polski pojęcie formy państwa stanowi w moim rozumieniu próbę dopasowania uznawanego przez autora syntezy typu idealnego do rzeczywistości na drodze uproszczeń, będących zwykle następstwem świadomego ignorowania niewygodnych faktów i zjawisk, a wyolbrzymiania in-

⁶ Por. S. Płaza, *Historia prawa w Polsce. Zarys wykładu*, cz. 1, Polska przedrozbiorowa, Kraków 1989.

nych. Pojęcie to obciążone jest ponadto ideologicznie, gdyż stanowi fragment aparatu pojęciowego marksistowskiej teorii rozwoju społecznego i marksistowskiej teorii państwa, będącej *sui generis* kanonem metodologii nauk społecznych, w tym także historycznych i prawnych, w czasach PRL. W historiografii marksistowskiej periodyzacja ustrojowa miała wyobrażać prawidłowości rozwoju historycznego. Poprzez periodyzację opartą na teorii o typach i formach państwa chciano narzucić przekonanie o wyższości nowego ustroju społeczno-politycznego oraz o tym, że jego powstanie stanowi konieczność historyczną. W PRL periodyzacja nie była jedynie instrumentem badawczym, którego celem był tylko opis dziejów (cel deskryptywny). Stała się instrumentem walki ideologicznej, częścią określonej ideologii.

Należy zwrócić uwagę, że „forma państwa” jako podstawa periodyzacji historii ustroju Polski nie sprawdza się także z tego powodu, że ignoruje ona w istocie rzeczywiste procesy rozwoju państwa we wczesnym średniowieczu. Państwo nie jest jakimkolwiek społeczeństwem podległym władzy. Powstanie i rozwój państw stanowi skomplikowany i długotrwały proces historyczny. Tworzenie się państwa wymagało stopniowej przebudowy charakteru władzy. W ogólności polegało na specjalizacji, formalizacji i instytucjonalizacji. Państwo to organizacja społeczna, w której procesy te osiągnęły stopień znacznego zaawansowania.

Państwo stanowi zawsze połączenie trzech elementów: terytorium, społeczeństwa, władzy. Elementy te wyznaczają pole zainteresowań historyka ustroju. Forma państwa, czyli model organizacji suwerennej władzy politycznej, stanowi tylko fragment szerszej kategorii, jaką jest władza państwowa. Z kolei władza to zaledwie jeden z elementów składających się na państwo. Posługiwanie się formą państwa jako narzędziem periodyzacji, według mnie, więc nie wystarcza. Historia prawa polskiego powinna uwzględniać wszystkie podstawowe elementy państwa, to jest władzę, społeczeństwo, terytorium, a także złożoną problematykę prawa sądowego. Te wszystkie elementy powinny znaleźć odzwierciedlenie w periodyzacji. Za cezury czasowe powinno się przyjmować istotne momenty zwrotne w dziejach odnoszące się do tych wszystkich wymienionych elementów. Ze względu na podstawowy zakres badawczy, jakim jest ustrój i prawo polityczne, pierwszorzędne miejsce należyć będzie do zagadnień władzy. Nie da się jednak ignorować pozostałych, to jest społeczeństwa oraz terytorium. Nie można ograniczyć się jedynie do opisu samych norm prawa, gdyż stanowiłoby to ujęcie nader abstrakcyjne i oderwane od rzeczywistości. Konieczne jest zawsze badanie prawa w rzeczywistym jego działaniu, a także uwzględnienie świadomości prawnej, w tym doktryny. Nie można też całkowicie abstrahować od czynnika ludzkiego, czyli rzeczywistej personalnej obsady stanowisk, urzędów czy godności. Nie jest obojętne, kto w danym momencie dzierży dany urząd czy sprawuje władzę.

**zasady
periodyzacji
autorskiej**

Kształt instytucji zależy nie tylko od norm prawnych, ale co najmniej w równym stopniu od samych ludzi.

**propozycja
autorska**

Moja własna periodyzacja dziejów prawa polskiego, w pierwszej kolejności prawa politycznego, w części odnoszącej się do dziejów przedrozbiorowych (wyłącznie historycznych) wygląda następująco:

- I. Monarchia Piastów (966–1370):
 1. Jedynowładztwo wczesnośredniowieczne (966–1227).
 2. Polikracja piastowska (1227–1320).
 3. *Corona Regni Poloniae* (1320–1370).
- II. Królestwo Andegawenów i Jagiellonów (1370–1572):
 1. Rządy możnowładcze (1370–1385).
 2. Monarchia arystokratyczna pierwszych Jagiellonów (1386–1492).
 3. Monarchia parlamentarna złotego wieku (1492–1569/1572).
- III. Rzeczpospolita Obojga Narodów (1569/1572–1795):
 1. Monarchia elekcyjno-parlamentarna srebrnego wieku (1569/1572–1668).
 2. Rzeczpospolita w kryzysie (1668–1763).
 3. Rzeczpospolita *in statu reformandi* (1764–1795).

Periodyzacja ta uwzględnia następujące kryteria:

- 1) suweren, czyli podmiot dzierżący najwyższą władzę;
- 2) forma rządów;
- 3) zasady prawa w powiązaniu z wydarzeniami politycznymi i ewolucją społeczną;
- 4) czynnik ludzki przez eksponowanie panującej dynastii.

Periodyzacja ta uwzględnia przełomowe znaczenie takich wydarzeń w dziejach Polski, jakimi w szczególności były: chrzest Polski (966), unia z Wielkim Księstwem Litewskim (1569) oraz bezkrólewie w latach 1572–1573, kiedy doszło do prawnego utrwalenia elekcyjno-parlamentarnego charakteru monarchii polsko-litewskiej.

Periodyzacja historii prawa polskiego „w poważnym zakresie pozostanie – jak stwierdził Leonard Górnicki – nadal kwestią indywidualnego spojrzenia badacza na dzieje ustrojowe państwa”. Historia jest działaniem twórczym, w którym nie sposób osiągnąć absolutną obiektywność. Choć zasadniczym celem opisu historycznego jest prawda, czyli zgodne z rzeczywistością przedstawienie faktów, sposób tego przedstawienia w znacznym stopniu pozostanie subiektywny.

Rozdział 2

MONARCHIA PIASTOWSKA (966–1370)

1. Geneza polskiej państwowości

Monarchia piastowska powstała pierwotnie jako organizacja plemienna – słowiańskiego plemienia Polan, osiedlonego w Wielkopolsce, w rejonie Kruszwicy i Gniezna. Jej początki giną w mroku dziejów. Na karty historii pisanej wpisało się „państwo Mieszka, księcia”, istniejące w X wieku. Informują o nim przekazy źródłowe, zwłaszcza zapis w relacji z podróży do ziem słowiańskich Ibrahima ibn Jakuba. Księżę Mieszko miał poprzedników na tronie, których imiona wymienia dwunastowieczna *Kronika polska* Anonima, zwanego Gallem. Byli to: Popiel, Siemowit, Lestko, Siemomysł. Jeśli przyjąć, że każdy z nich piastował godność książęcą przez 20–30 lat, to czasy pierwszego z nich przypadłyby na lata 850–870. Pradziad Mieszka, Siemowit, syn oracza Piasta, godność książęcą objął w następstwie wygnania poprzedniego księcia Popiela. *Kronika wielkopolska* z XIII wieku podaje, że następcą Popiela został sam Piast. Opowieści te są legendą. Nie ma jednak powodów, aby wątpić w prawdziwość kronikarskiego przekazu co do samego faktu istnienia poprzedników Mieszka. Mieszko nie mógł być pierwszym władcą księstwa Polan, lecz był następcą wcześniejszych książąt, którzy z mozołem budowali księstwo plemienne Polan – Polskę.

państwo Mieszka I

Polanie byli plemieniem słowiańskim. Najdawniejsza historia Słowian budzi po dziś dzień wiele sporów w nauce. Według jednych uczonych nazwa „Słowianie” wywodzi się od „słowa”: Słowianie to ludzie używający tych samych słów, a więc tego samego języka (Pavel Safarik). Inni – Henryk Łowmiański oraz Jan Peisker – wywodzą nazwę „Słowianie” od „slovy”, czyli błota. Słowianie to lud zamieszkujący błota, czyli bagna Polesia. Także niepewne są pierwotne siedziby Słowian. Najbardziej współcześnie rozpowszechniony pogląd głosi, że Słowianie osiedlili się na ziemiach polskich w okresie wędrówek ludów w III i IV wieku. Przybyli ze wschodu, opuściwszy pierwotne siedziby w rejonie górnego Dniepru (Polesie). Tak twierdził zwłaszcza kra-

**pochodzenie
Słowian**

kowski archeolog Kazimierz Godłowski, którego ustalenia potwierdzają także inni badacze. Z drugiej strony z badań językoznawców wynika, że pierwotne siedziby Słowian znajdowały się poza Polesiem, także na Podkarpaciu Wschodnim (Jürgen Udolph) albo właśnie nad Odrą i Wisłą, skąd rozeszli się następnie na zachód, południe i wschód (Tadeusz Lehr-Spławiński, Witold Mańczak, Jerzy Nalepa).

struktura rodowa i plemienna Słowian	Do końca VII wieku naszej ery podstawą ustroju społecznego były struktury rodowo-plemienne oparte na więziach pokrewieństwa i tradycji wspólnego pochodzenia. Podstawą organizacji społecznej był ród, a więc grupa rodzin połączonych węzłami pokrewieństwa. Zespół rodów tworzył plemię, które było wspólnotą języka, religii, obyczaju oraz tradycji wspólnego pochodzenia. Rody stanowiły formę organizacji społecznej w czasach wędrowek,
opole	kiedy podstawą egzystencji była gospodarka wypaleniskowo-żarowa. Od połowy pierwszego tysiąclecia naszej ery (VI wiek) nastąpił proces osadnictwa rodów i powstawania nowej struktury organizacji społecznej – tzw. opoli. Opola były wspólnotą terytorialną grupującą z reguły kilka rodów. Ośrodkiem opola był gród, będący siedzibą starszyny opolnej, dający też schronienie ludności okolicznych osad w razie konieczności obrony przed wrogiem. Do opola należała też ziemia, a więc przyległy obszar obejmujący do kilkudziesięciu kilometrów kwadratowych, użytkowany przez poszczególne rodziny. Były to wielkie rodziny wielopokoleniowe, grupujące pod władzą ojca kilka małych rodzin złożonych z małżonków i dzieci. W skład rodziny wchodziła także służba rekrutująca się często spośród niewolnych.
ustrój oligarchiczny	Ustrój plemienny miał charakter oligarchiczny. Władza należała do starszyny. Na czas wojny powoływano naczelnika, powierzając mu dowództwo wojskowe. Nosił on zwykle miano wojewody. O najważniejszych sprawach
wiec	dla danego plemienia decydował wiec, czyli zgromadzenie wolnych, dorosłych mężczyzn, zwykle wojowników, na którym pierwszorzędną rolę odgrywała starszyna opolna, a więc zwierzchnicy poszczególnych opoli. Wiec
wódz	taki lub sama starszyna wyznaczały wódza na wypadek wojny. Historycy określają ten ustrój mianem demokracji wojennej. Taki opis organizacji społecznej Słowian i Antów dał bizantyjski historyk z VI wieku Prokopiusz z Cezarei. Ustrój demokracji plemiennej u Słowian połabskich w XI wieku opisany został w <i>Kronice</i> Thietmara.
rola drużyny	Dowódca wojskowy, powoływany zrazu tylko na czas wojny, z czasem utrzymywał swoją władzę także na okres pokoju. Tak było zwłaszcza wówczas, kiedy mimo pokoju trwał stan zagrożenia i zachodziła potrzeba utrzymywania pogotowia wojennego. Z pewnością powstawanie rządów jednostkowych doznawało przyspieszenia w VII i VIII wieku, to jest w czasach zagrożenia ze strony Awarów, ludu ałtajskich koczowników, który osiedliwszy się na Nizinie Panońskiej, urządzał wyprawy łupieżcze na ziemie polskie.

Do obrony powoływano stałego dowódcę wojskowego (wojewodę, wodza, a więc tego, kto wodzi czy dowodzi), wokół którego formowała się zbrojna drużyna złożona z mężczyzn, przeważnie młodych i jeszcze nieżonatych. Przynależność do drużyny była dla nich okazją do osiągnięcia życiowego powodzenia. Dla Słowian jednym ze sposobów osiągania majątku i prestiżu społecznego był udział w wyprawach łupieżczych na sąsiednie ziemie. Zdobywano w ten sposób niewolników oraz bogate łupy wojenne, co było źródłem społecznego zróżnicowania.

Dzisiejsza historiografia odrzuca dawniej formułowane teorie powstawania państwa polskiego w wyniku najazdu. Za pomocą **teorii najazdu** wyjaśniał na przykład powstanie państwa polskiego krakowski historyk prawa Franciszek Piekosiński (zm. 1906). Twierdził on, że państwo polskie powstało wskutek podboju ziem polskich przez plemiona skandynawskie. Owi zwycięzcy dali potem początek polskiemu rycerstwu, a z czasem szlachcie. Dowodów na poparcie tej tezy upatrywał w podobieństwie niektórych herbów szlachty polskiej do tzw. znaków runicznych, to jest znaków najstarszego alfabetu skandynawskiego. Poza tym pozostawał on pod wpływem historii powstania państwa ruskiego, a ściślej – kijowskiego. Jak wiadomo, według najstarszych latopisów ruskich powstało ono przez zaproszenie na Ruś wodza wikingów Ruryka i jego drużyny. Nie przecząc, iż Waregowie odegrali pewną rolę w powstaniu państwa ruskiego, gdyż sama nazwa „Ruś” wywodzi się od nazwy plemienia skandynawskiego, brak dowodów, aby także w drodze najazdu czy podboju z zewnątrz, czy nawet zaproszenia, doszło do utworzenia księstwa Polan. Księstwo to powstało w następstwie samoistnego procesu przekształcenia się dawniejszej *sui generis* demokracji plemiennej w monarchię, czyli rządy jednostki, przez utrwalenie się rządów wodza plemienia jako władzy stałej, działającej nie tylko w okresie wojny, ale także pokoju.

**odrzućcie teorii
najazdu**

Księstwo Polan nie było jedynym ośrodkiem państwowości na ziemiach polskich w pierwszym tysiącleciu. Drugim takim ośrodkiem władzy książęcej było księstwo Wiślan czy Łędzian, plemion zamieszkujących południowe dorzecze Wisły. O Wiślanach wiadomo, że stworzyli własną organizację polityczną już w drugiej połowie IX wieku. Tak zwana *Legenda panońska*, czyli żywot świętych Cyryla i Metodego, apostołów Słowian, wspomina o potężnym księciu Wiślan, który nie chciał przyjąć wiary chrześcijańskiej. Księstwo Wiślan, jak przypuszcza większość historyków, zostało wcielone do księstwa wielkomorawskiego i co najmniej do końca lat 80. X wieku pozostawało w zależności od czeskich Przemyślidów.

**plemiona na
ziemiach polskich**

Państwo polskie pierwotne to księstwo Polan, które powstawało w wyniku wewnętrznego podboju plemion słowiańskich zamieszkujących ziemie polskie. Nazwa pochodzi od pól uprawnych, w które obfitowały okolice Wiel-

Księstwo Polan

kopolski. Państwo to powołała do istnienia dynastia Piastów. Pierwsi Piastowie zdołali – najprawdopodobniej dzięki polityce podboju – utrzymać na stałe władzę wojskową, a w konsekwencji – polityczną. Pierwszym historycznym władcą tego państwa był Mieszko (Mesco), który – jak podają najstarsze roczniki – w latach 963–964 stoczył wraz ze swoim nieznanym z imienia bratem bitwę z wojami zachodniosłowiańskich Wieleatów, dowodzonymi przez Wichmana. Księstwo Mieszka było uważane za jedno z mniejszych księstw Europy Wschodniej (Środkowo-Wschodniej). Podróżnik żydowskiego pochodzenia Ibrahim ibn Jakub w swojej relacji z podróży do krajów słowiańskich napisał:

„A co się tyczy kraju Mesco – to jest on najrozleglejszy z ich, to jest słowiańskich krajów. Obfituje on w żywność, mięso, miód i rolę orną. Pobierane przez niego [tj. Mieszka – W.U.] podatki stanowią odważniki handlowe. Idą one na żołd jego mężów. Co miesiąc przypada każdemu z nich oznaczona ilość z nich. Ma on trzy tysiące pancernych podzielonych na oddziały, a setka ich znaczy tyle co dziesięć secin innych wojowników” (ok. 973).

Za panowania Mieszka I (zm. ok. 992) zakończył się okres narodzin państwa polskiego. Rozpoczęło ono swój samodzielny byt, trwający w różnej postaci i ze zmiennym szczęściem po dzień dzisiejszy.

2. Charakterystyka ogólna

monarchia piastowska

Termin „monarchia piastowska” oznacza państwo polskie istniejące od połowy X wieku do drugiej połowy XIV wieku. Datą końcową jest rok 1370, kiedy zmarł król Kazimierz Wielki, ostatni przedstawiciel dynastii piastowskiej na tronie polskim. W istocie był on ostatnim przedstawicielem tej dynastii po mieczu. Jego następcą był król węgierski Ludwik, który był jego siostrzeńcem. Matką Ludwika Węgierskiego była bowiem Elżbieta Łokietkówna.

Termin „monarchia piastowska” jest terminem umownym. Oznacza on jedno państwo. Tymczasem, śledząc losy polityczne ziem polskich od zainicjowania państwowości aż po rok 1370, dostrzec należy fakt istnienia na ziemiach polskich nie zawsze jednego państwa. Bywało ich niekiedy więcej. Najwięcej w okresie tzw. rozbicia dzielnicowego.

Dagome iudex

Pochodzący z ok. 990 r. dokument *Dagome iudex* opisał terytorium państwa Mieszka I. W jego skład wchodziły następujące ziemie: Wielkopolska, Śląsk, ziemia sandomierska, Mazowsze, Pomorze Gdańskie. Dokument *Dagome iudex* nie wymieniał ziemi krakowskiej. Zapewne została ona wcześniej oddzielona od księstwa Mieszka I i oddana w samodzielne władanie

jego najstarszemu synowi Bolesławowi Chrobremu. W zależności od księcia polskiego pozostawało także Pomorze Szczecińskie. Wspomniany *Dagome iudex*, zwany też darowizną gnieźnieńską, określał Polskę jako *Civitas Schinensghe*, co najprawdopodobniej należy tłumaczyć jako „miasto Gniezno”. Za panowania Bolesława Chrobrego obszar państwa uległ przejściowemu powiększeniu o Miłsko, Łużyce, Czechy i Morawy. Mieszko II nie zdołał tych ziem utrzymać. Charakterystyczne jest dla monarchii wczesnopiastowskiej, że jedność terytorialna państwa zależała od indywidualności władcy, od jego zdolności do utrzymania tej jedności przez regularne osobiste wizyty w podległym kraju oraz możliwości zapewnienia mu obrony przed wrogiem zewnętrznym i wewnętrznym.

W pierwszych wiekach historii Polski terytorium państwowe ulegało częstym zmianom, m.in. wskutek podziałów państwa na dzielnice. Upatrywano w tym dowodu na patrymonialny charakter państwa, czyli traktowanie państwa jako własności panującej dynastii. Nie uważam koncepcji monarchii patrymonialnej za prawidłową. Podziały państwa nie były dowodem na to, że państwo było „własnością” monarchy. W czasach wczesnopiastowskich nie znano pojęcia własności jako nieograniczonego prawnego władztwa nad rzeczą. Najsilniejszym prawem rzeczowym było dziedziczne dzierżenie rzeczy (*haereditas*), które było w swej istocie uznanym stanem faktycznym. Podobnie było w przypadku panujących. Władca państwa był dziedzicznym jego posiadaczem, ale nie właścicielem. Podziały monarchii piastowskiej były rzeczą *sui generis* normalną i racjonalną. Ułatwiały bowiem sprawowanie władzy, a ponadto przyczyniały się do jej utrwalenia w rękach panującej dynastii. Dzięki istnieniu księstw dzielnicowych władza książęca była bliższa miejscowemu społeczeństwu. Książę rezydujący w nieodległym grodzie czy zamku lepiej wypełniał swoje funkcje sądownicze czy obrończe, niż czynił to władca wielkiego państwa. Argumentem za patrymonialnym charakterem państwa piastowskiego nie jest tzw. regale ziemi, czyli własność ziemską panującego, znane od XIII wieku. Regale ziemi nie dawało księciu praw własnościowych na dobrach ziemskich znajdujących się w posiadaniu innych podmiotów ani też nie dawało prawa własności państwa.

**odrzućcie
koncepcję
patrymonialnej**

Monarchia piastowska powstała w wyniku wewnętrznego podboju dokonywanego przez władców plemienia Polan. Przez pierwsze stulecia istnienia księstwa Polan, co najmniej do XII wieku, podbite prowincje były traktowane jako *sui generis* kolonie służące ubogaceniu zdobywców. Władcy tego „państwa” byli daleko, a jego „urzędnicy”, a raczej „śludzy”, aktywność swoją wyczerpywali w grabieżach dobytku ludności miejscowej tytułem „prawa książęcego” oraz w zmuszaniu jej do różnych posług osobistych i danin. Dopiero władca bliski, realnie obecny, mógł należycie podejmować swoje funkcje publiczne, a więc sprawować sądownictwo, organizować obronę przed wrogiem zewnętrznym i wewnętrznym.

**powstanie
monarchii
piastowskiej**

decentralizacja władzy	Polska podzielona na dzielnice w 1138 r. zachowywała formalną jedność do 1227 r. Zabójstwo w Marcinkowie koło Gąsawy księcia Leszka Białego, tytułującego się „księciem polskim” (<i>dux Poloniae</i>), положиło kres tej jedności. Z tytułatury władców piastowskich znikło wówczas określenie „książę Polski” (<i>dux Poloniae</i>) jako władcy wszystkich ziem polskich. W to miejsce weszły określenia dzielnicowe: książę wielkopolski, książę krakowski, książę sandomierski, książę mazowiecki, książę wrocławski itp. Wszyscy władcy piastowscy uznawali się za równych sobie. W XIII wieku ziemie polskie stały się obiektem wyniszczających najazdów ze strony Prusów, Litwinów, Tatarów. Osłabienie polityczne książąt dzielnicowych sprawiło, iż na Pomorzu Gdańskim doszli do władzy reprezentanci miejscowych możnowładców (dynastia Sobiesławiców). Także na Pomorzu Zachodnim władza nieprzerwanie spoczywała w rękach miejscowych książąt słowiańskich z rodu Gryfitów.
procesy zjednoczeniowe od drugiej połowy XIII w.	W drugiej połowie XIII wieku zaczynają odzywać procesy zjednoczeniowe, które z pewnością były następstwem potrzeb skupienia sił społecznych dla obrony przed zagrożeniem zewnętrznym. Przejawem tych procesów były przejściowe połączenia pod wspólnym berłem Śląska i ziemi krakowskiej (Henryk IV Probus), Wielkopolski i Pomorza (Przemysław II), Małopolski i Wielkopolski (król Wacław II). Ostatecznie w procesie jednoczenia, a zarazem budowy Królestwa Polskiego największe zasługi położył książę brzesko-kujawski Władysław Łokietek, któremu udało się, dzięki układom dynastycznym i prawu dziedziczenia, zjednoczyć większość ziem piastowskich, a mianowicie: Małopolskę, Wielkopolskę, Kujawy oraz Pomorze Gdańskie. Władanie księcia Władysława w tej ostatniej dzielnicy było jednak przejściowe. W 1308 r. doszło do jej zagarnięcia przez zakon krzyżacki. Jako władca kilku dzielnic Władysław Łokietek zdecydował się przyjąć w 1320 r. sakrę królewską. Koronacja z 1320 r. odbyła się w Krakowie, a nie – jak to było wcześniej – w Gnieźnie. Koronacja w Krakowie była świadomym wyborem politycznym. Chodziło o zmanifestowanie jedności Królestwa Polskiego. Koronowany na króla w Krakowie Władysław Łokietek był na powrót królem całej Polski, a nie tylko Wielkopolski.
koronacja w 1320 r.	
ekspansja na wschód	Następca Władysława Łokietka, jego syn Kazimierz, praktycznie zrezygnował z aspiracji odzyskania ziem piastowskich: Śląska oraz Pomorza. Swoje wysiłki skupił na pozyskaniu południowo-zachodnich ziem Rusi Czerwonej. Zajęcie ziem ruskich w następstwie wypraw w latach 1340 i 1349 sprawiło, że w granicach Królestwa Polskiego znalazły się ziemie księstwa halicko-włodzimierskiego oraz Podola. Panowanie władców Polski na ziemiach ukraińskich nie było w tamtym czasie trwałe. Kiedy władzę w Polsce objął król Ludwik Węgierski, w 1372 r. osadził on we Lwowie w charakterze swojego namiestnika księcia Władysława Opolczyka. Ten ostatni uważał się za lennika króla węgierskiego, co sprawiło, że przez prawie 20 lat księstwo

halicko-włodzimierskie pozostawało pod formalnym panowaniem węgierskim. Na powrót do Korony Polskiej przyłączyli je dopiero królowa Jadwiga i Władysław Jagiełło w 1387 r.

3. Zasady ustrojowe

Pod pojęciem zasad ustrojowych należy rozumieć formuły określające podstawowe relacje istniejące w danym państwie w zakresie jego ustroju społecznego i politycznego. Zasady ustrojowe monarchii wczesnopiastowskiej nie były nigdzie w sposób wyraźny sformułowane, w szczególności w tamtej epoce. Jest to jedynie rekonstrukcja w oparciu o fakty społeczne, ustalone dzięki badaniom historycznym.

**definicja zasad
ustrojowych**

3.1. Zasada monarchicznej formy rządu

Forma rządu jest to występująca w danym państwie organizacja jego władz naczelnych. Monarchiczna forma rządu polega na powierzeniu najwyższej władzy w państwie jednostce – księciu, królowi, cesarzowi – wyposażonej w prerogatywy suwerena, czyli dzierżyciela władzy najwyższej. W monarchii wszelkie inne organy państwowe swoją legitymację do rządzenia wywodzą z woli monarchy. Monarchiczna forma rządu, jako obowiązująca w dawnej Polsce od początku jej państwowości zasada prawna, legitymizowała monarchię jako jedyną dozwoloną formę organizacji władzy państwowej.

**definicja
monarchii**

Ustrój Polski pod rządami Piastów przybrał postać (formę) monokracji, czyli państwa, w którym władza spoczywa w rękach jednostki (grec. *monos* – jeden, *kratos* – władza). Głową państwa, dzierżycielem najwyższej władzy, był książę (*dux, princeps*). Tytuł „książę”, który pierwotnie wymawiano jako „ksiądz”, został zapożyczony najprawdopodobniej z któregoś z języków germańskich (por. niem. *König*, szw. *Kung*, dun. *Konge*). Książę, któremu udało się osiągnąć koronę królewską, uzyskiwał tytuł króla (*rex*). Wyraz „król” pochodzi od imienia cesarza Karola Wielkiego i zapewne stanowił zapożyczenie z języka czeskiego, gdzie występuje w brzmieniu „kral”. Przyjęcie korony królewskiej następowało w drodze ceremonii zwanej koronacją.

monokracja

król

Koronacja była obrzędem religijnym, który wykształcił się na zachodzie Europy i najwcześniej był znany w Galii w VIII wieku. Polegał on na pomazaniu olejami świętymi władcy przez biskupa w kościele, a tym samym na udzieleniu mu jakby szczególnych święceń, nałożeniu na skronie korony oraz wręczeniu miecza jako symbolu władzy i sprawiedliwości. Koronacja była obrzędem wykreowanym przez Kościół. Była to ceremonia religijna, nawiązująca do tradycji pomazania królów Izraela. Władca był korono-

koronacja

wany przez biskupa ordynariusza diecezji, gdzie odbywała się koronacja. Zazwyczaj odbywało się to w asyście innych przybyłych biskupów. Koronacja była wzorowana na obrzędzie wyświęcania biskupa. Służyła wzmocnieniu autorytetu władcy. Pierwszym koronowanym władcą Polski był Bolesław Chrobry (koronowany w 1025 r.). Insignia koronacyjne przyjął jego syn Mieszko II (również koronowany w 1025 r.), a następnie, 51 lat później, książę Bolesław Śmiały (koronowany w 1076 r.).

Nie znamy rytuału koronacyjnego pierwszych Piastów. Najprawdopodobniej był on zbliżony do praktykowanego na Węgrzech od czasów pierwszego koronowanego władcy, króla Stefana I, którego koronacja miała miejsce w 1000 r.

król i królestwo

W następstwie koronacji polski książę uzyskiwał tytuł króla (*rex*). Równocześnie jego księstwo osiągało rangę królestwa (*Regnum Poloniae*) i tym samym zaliczało się do grona czołowych państw chrześcijańskiej Europy. Władca Polski przestawał być w ten sposób słowiańskim, pogańskim „królikiem”. Był „królem Polski” (*rex Poloniae*) – jednym z potężnych władców chrześcijańskiego świata. Tytuł królewski zobowiązywał. Znane w Europie chrześcijańskiej, powstałe w początkach drugiego tysiąclecia zbiory prawa kanonicznego Burcharda z Wormacji oraz Iwona z Chartres zawierały następującą regułę: „Królowie (*reges*) zwani są tak z powodu prawego postępowania (*a recte agendo*). I dlatego, gdy postępują w sposób prawy, zachowują miano króla, gdy grzeszą, tracą je”⁷. Nie może być wątpliwości, że XI-wieczne prawo kościelne uznawało za króla wyłącznie władcę respektującego prawo. Władca, który „grzeszył”, tracił miano króla, a w konsekwencji prawo do rządzenia.

dyskusja wokół koronacji Bolesława Chrobrego

Pierwszym koronowanym władcą Polski był Bolesław Chrobry, którego koronacja miała miejsce w Gnieźnie w 1025 r. W historiografii pojawił się pogląd, że pierwsza koronacja króla polskiego nastąpiła w 1000 r., w czasie słynnego zjazdu gnieźnieńskiego cesarza Ottona III i księcia Bolesława Chrobrego. Obrzędu koronacji dokonał sam cesarz, wkładając na głowę polskiemu księciu swój cesarski diadem oraz wręczając mu włócznię świętego Maurycego. Od tej chwili Bolesław był już królem i miał prawo do używania tytułu królewskiego. Pogląd ten sformułował niemiecki mediewista Johannes Fried. Na dowód tego faktu, poza opisami kronikarskimi zjazdu gnieźnieńskiego cesarza Ottona III i księcia Bolesława Chrobrego w 1000 r., Johannes Fried powołał tzw. *Ewangeliarz akwizgrański* Ottona III. Jest to rękopis, w którym znajduje się miniatura przedstawiająca Ottona III w ma-

⁷ Dekret Burcharda z Wormacji, XV, 35: „(...) reges a recte agendo vocati sunt, ideoque a recte faciendo regis nomen tenetur, peccando amittitur”; cyt. za: W. Sawicki, *Studia nad wplywem praw obcych w dawnej Polsce*, Wrocław 1971, s. 144.

jestacie, w asyście dwóch królów. Fried twierdzi, że jednym z nim jest król Polski Bolesław Chrobry. Dodatkowo potwierdzają to także monety pochodzące z czasów panowania Bolesława Chrobrego, na których widnieje jego tytuł *rex Poloniae*. Natomiast koronacja z 1025 r. byłaby w tej sytuacji koronacją powtórna, potwierdzającą prawa królewskie uzyskane już wcześniej.

Historiografia polska niechętnie przyjmuje tezę, że Chrobry miałby otrzymać koronę od Ottona III w 1000 r. Istotnie, w opisie zjazdu w Gnieźnie w *Kronice* Anonima zwanego Gallem przedstawiony został epizod nałożenia na skroń króla diademu i wręczenia mu włóczni świętego Maurycego, której używano przy koronowaniu królów niemieckich. Nie była to jednak koronacja w ścisłym znaczeniu tego słowa, lecz jedynie akt cesarskiego uznania suwerenności polskiego władcy. Znamienne jest, że biskup merseburski Thietmar, który w swej kronice zawarł informację o zjeździe gnieźnieńskim, nic na temat koronacji Bolesława Chrobrego nie napisał. Poza tym, gdyby istotnie koronacja polskiego księcia miała miejsce w 1000 r., po cóż starałby się on o koronę u papieża w latach następnych? Jest więc oczywiste, że sam Chrobry nie traktował koronacji z 1000 r. za wystarczającą. Być może zaważył na tym motyw polityczny. Korona otrzymana z rąk cesarza oznaczała w istocie podległość niemieckiemu władcy, czego Chrobry, w szczególności w okresie wojen z cesarstwem, nie akceptował. Nie powinno więc dziwić, że podjął starania o zgodę papieża na koronację sakralną, gdyż tylko taka koronacja dawała uznanie jego suwerenności. W zbiorze prawa zwyczajowego polskiego z XIII wieku, *Księdze elbląskiej*, figuruje stwierdzenie, że władcy polscy od dawna podlegali papieżowi, a więc nie cesarzowi. Autor tej księgi powoływał ten fakt jako znak niezależności Polski od cesarstwa. Z pewnością jednak akt koronacji z 1000 r. uznawał sam cesarz Otto III, czego dowodem jest miniatura w jego *Ewangeliarzu*. Przekonanie, że Polska stała się królestwem już w 1000 r., utrzymywało się w tradycji polskiej państwowości co najmniej do XVIII wieku. W XV wieku, w procesach polsko-krzyżackich o zagarnięte przez zakon krzyżacki ziemie toczonych przed sądami papieskimi, przedstawiciele strony polskiej powoływali się na odwieczne prawa zwierzchnie do tych ziem, nabyte m.in. wskutek powstania Królestwa Polskiego w 1000 r.

W ciągu pierwszych trzech stuleci historycznych dziejów Polski miały miejsce tylko trzy koronacje na króla Polski. Oprócz Bolesława Chrobrego koronowanymi władcami byli: Mieszko II (1025) oraz Bolesław Śmiały (1076). Koronacje były manifestacją suwerenności władcy polskiego i jego państwa, zarówno w stosunkach wewnętrznych, jak i zewnętrznych. Zgody na koronację udzielał papież albo cesarz, co wymagało szczególnych zabiegów dyplomatycznych, na które mogli się zdobyć tylko najpotężniejsi przedstawiciele dynastii piastowskiej. Tytuł królewski pierwszych Piastów, zrazu tylko osobisty, dał asumpt do powiązania z samym państwem nazwy

dalsze koronacje

„Królestwo”. Anonim zwany Gallem w swej *Kronice* „Królestwem” określa Polskę w czasach Bolesława Chrobrego (ks. I, rozdz. 19) i jego następców (ks. II, rozdz. 2).

Monarchiczna forma rządów pozostawała w mocy także w okresie tzw. roz-bicia dzielnicowego, do którego doszło w następstwie trwałego podziału dokonanego przez księcia Bolesława Krzywoustego w jego testamencie z 1138 r. Poszczególne dzielnice stanowiły księstwa terytorialne pozostające we władaniu Bolesławiców. Najstarszy z rodu zachowywać miał pozycję księcia zwierzchniego – princepsa, co było gwarancją co najmniej formalnej jedności Królestwa. Rywalizacja między Piastowiczami o tron pryncypacki doprowadziła do definitywnego jego rozpadu w 1227 r., kiedy doszło do zabójstwa księcia Leszka Białego, ostatniego z książąt piastującego godność księcia zwierzchniego.

**idea jednolitości
Królestwa
Polskiego w XIII w.**

Aż do początków XIV wieku ziemie polskie pod względem politycznym stanowiły mozaikę księstw dzielnicowych pozostających pod rządami Piastowiczów, choć nie tylko. Na Pomorzu Wschodnim w połowie XII wieku władzę przejął ród Sobiesławiców, z którego wywodzili się lokalni książęta, których ostatnim przedstawicielem był Mszczuj II (zm. 1294). Analogicznie było na Pomorzu Zachodnim, gdzie władzę książęcą sprawował ród Gryfitów. Dawne główne dzielnice ulegały wewnętrznym podziałom spadkowym, wskutek czego liczba księstw dzielnicowych stale się powiększała. W ostatnim ćwierćwieczu XIII wieku było ich 18⁸. Władcy tych księstw nosili tytuły książąt (*dux*), odpowiednie do danej dzielnicy. Idea jednolitego Królestwa Polskiego bynajmniej nie zanikła, czego dowód znajdujemy na kartach *Kroniki polskiej* Mistrza Wincentego, zwanego Kadłubkiem. Pod koniec XIII wieku dochodzi do odrodzenia idei Królestwa przez koronację najpierw księcia wielkopolskiego i gdańskiego Przemysława II w 1295 r., a następnie, po jego tragicznej śmierci, do powierzenia rządów w jego państwie oraz dzielnicy krakowskiej królowi czeskiemu Wacławowi II, który w 1300 r. zostaje koronowany w Gnieźnie na króla Polski. Tytuł ten odnosił się w istocie do Wielkopolski. Rządy czeskich Przemysłidów w Polsce trwały bardzo krótko. Następca Wacława II, jego syn Wacław III, został zamordowany w 1306 r., w czasie przygotowań do wyprawy do Polski. Tym samym otwarły się widoki powołania przed rodzimym kandydatem do tronu polskiego, jakim był książę brzesko-kujawski Władysław Łokietek. Po śmierci Wacława III udało mu się objąć rządy w Wielkopolsce, ziemi sieradzkiej i ziemi łęczyckiej oraz księstwie krakowsko-sandomierskim. Jego zwierzch-

**Czesi na tronie
polskim**

⁸ Były to księstwa: krakowsko-sandomierskie, poznańskie, kalisko-gnieźnieńskie, raciborsko-opolskie, wrocławskie, legnickie, głogowskie, ścinawskie, zagańskie, świdnicko-jaworskie, lwóweckie, mazowieckie (czersko-warszawskie), mazowieckie (ziemie: gostynińska, sochaczewska, rawska, płocka), sieradzko-łęczyckie, brzesko-kujawskie, inowrocławsko-kujawskie, dobrzyńskie oraz pomorskie (gdańskie).

nictwo uznali książęta kujawscy. Przez krótki czas władał także na Pomorzu Gdańskim, które jednak utracił w 1308 r. na rzecz zakonu krzyżackiego. W 1318 r. za poparciem polskiego Kościoła oraz rycerstwa książę Łokietek zaczął zabiegać w Stolicy Apostolskiej w Awinionie o zgodę na koronację. Mimo przeciwnych temu działań ze strony króla Czech Jana Luksemburskiego starania te zostały uwieńczone powodzeniem. Przyjęte przez Władysława Łokietka w 1320 r. w Krakowie z rąk arcybiskupa gnieźnieńskiego Janisława korona i tytuł królewski wieńczyły odrodzenie Królestwa Polskiego (*Regnum Poloniae*).

Następca Władysława Łokietka, jego jedyny syn Kazimierz, przyjął sakrę i koronę królewską zaraz na początku swoich rządów w 1333 r., co potwierdzało odzyskanie przez państwo polskie należnej mu rangi królestwa.

3.2. Zasada suwerenności państwa polskiego

W X–XIII wieku suwerenność nie była typową cechą istniejących wówczas państw. W obrębie chrześcijańskiego świata, w którym znalazła się także Polska, każde z państw, a w istocie ich władcy, podlegało jednej z dwóch głównych ówczesnych potęg, to jest cesarzowi rzymskiemu lub papieżowi. Podległość ta miała zróżnicowane oblicza, zależne od rzeczywistego układu sił i woli rządzących. Cesarze niemieccy aspirowali do zwierzchnictwa lennego nad Polską, a przynajmniej nad częścią jej ziem. Rościli sobie prawa do decydowania o następstwie tronu, zwykle występując w roli arbitra lub obrońcy interesów członków dynastii panującej pretendujących do tronu polskiego. Niektórzy spośród władców polskich uznawali te prawa. Wrazem tego był składany cesarzowi hołd lenny lub zapłata daniny zwanej trybutem.

**aspiracje cesarzy
X–XIII w.**

W epoce pierwszych Piastów suwerenność Polski w stosunkach zewnętrznych przechodziła zmienne koleje. Książę Mieszko I pozostawał w stosunkach zależności od cesarstwa. W 972 r. opłacał cesarzowi trybut z ziem „po Wartę”. Stan ten trwał aż do zjazdu gnieźnieńskiego w 1000 r., kiedy przybyły do Gniezna cesarz Otto III uznał niezależność polskiego władcy, a jego państwo za jeden z filarów chrześcijańskiego imperium, obok Niemiec, Galii i Italii. Symbolem tej niezależności była wspomniana wyżej koronacja gnieźnieńska księcia Bolesława przez wręczenie mu włóczni świętego Maurycego i włożenie na skronie diademu cesarskiego przez samego Ottona III. Suwerenność Polski utwierdził też pokój w Budziszynie w 1018 r., kończący długoletnią wojnę z cesarzem Henrykiem II. Następca Bolesława I, jego syn Mieszko II, na progu swoich rządów zmanifestował suwerenność, przyjmując sakrę królewską. W dalszych latach doznane niepowodzenia spowodowały jego rezygnację z tytułu króla i uznanie zwierzchnictwa cesarza w 1032 r.

hołdy lenne

Występując w roli suwerena lennego, cesarz Konrad II zarządził wówczas podział Polski między Mieszka II i jego braci: Ottona i Thiedryka. Zwierzchnictwo cesarskie nad Polską umocniło się w czasach rządów Kazimierza Odnowiciela oraz Bolesława Śmiałego, w okresie przed jego koronacją. Suwerenność Polski manifestował w szczególności Bolesław Krzywousty, odpierając w 1109 r. najazd zbrojny cesarza Henryka V. Dopiero pod koniec swojego życia na zjeździe w Merseburgu uznał się on lennikiem cesarskim z Pomorza Zachodniego. Po jego śmierci podzielone na dzielnice państwo nie zdołało odeprzeć najazdu cesarza Fryderyka I Barbarossy, występującego w interesie wygnanego księcia Władysława II. W 1157 r. w Krzyszkowie książęta polscy uznali zwierzchnictwo cesarza, składając mu hołd lenny. Do ponownego hołdu lennego i zapłaty cesarzowi trybutu przez księcia seniora Bolesława Kędzierzawego doszło w 1172 r. Zwierzchnictwo lenne cesarzy uznawali kolejni książęta seniorzy, a więc Mieszko III i Kazimierz Sprawiedliwy.

**Państwo Piastów
a papieństwo*****Dagome iudex***

Drugą potęgą wczesnośredniowiecznego świata było papieństwo, aspirujące w tamtej epoce do władztwa świeckiego. W tym też charakterze papież występowali także w stosunku do Polski. Podstawę stanowił wspomniany wyżej akt prawny księcia Mieszka I, znany jako tzw. darowizna gnieźnieńska lub *Dagome iudex* [Dagome sędzia] od pierwszych dwóch wyrazów figurujących w zachowanym jego regeście umieszczonym w zbiorze prawa kanonicznego z 1087 r. Na mocy tego dokumentu księstwo określone w nim jako *Civitas Schinesghe*, w skład którego wchodziły ziemie Wielkopolski, Śląska, Kujaw, Mazowsza i Pomorza, jego władca, którym był wówczas książę Mieszko I, przekazywał tytułem darowizny świętemu Piotrowi, a więc papieństwu. Dokument *Dagome iudex* wzbudzał w nauce wiele kontrowersji. Spory wywoływało zwłaszcza imię Dagome, jak też pominięcie w nim imienia pierworodnego syna, a zarazem dziedzica tronu – Bolesława. W zasadzie jednak nie ma wątpliwości, że w dokumencie chodziło o Polskę u schyłku rządów księcia Mieszka I, tj. ok. 990 r., który na tej drodze dobrowolnie uznawał swoje państwo za poddane papieżowi. Pominięcie w nim księcia Bolesława tłumaczone jest prawdopodobnym oddaniem mu w samodzielne władanie ziemi krakowskiej (byłego księstwa Wiślan). Z pewnością akt darowizny miał u swego podłoża cele polityczne, a w szczególności uzyskanie poparcia papieństwa w utrzymaniu całości Mieszkowego dominium, zwłaszcza w odniesieniu do niedawno pozyskanej ziemi małopolskiej i Śląska. Pod względem prawnym darowizna gnieźnieńska czyniła z Polski tzw. *precarium oblatum*, gwarantując darczyńcy prawo do użytkowania przedmiotu darowizny za opłatą tzw. czynszu rekognicyjnego, zwanego świętopietrzem (*denarius Sancti Petri*). Czynsz ten pierwotnie wnosili sami władcy. Od XII wieku opłacany był przez ogół ludności. W sferze politycznej podległość papieństwu nie ograniczała zakresu suwerenności władców polskich, umożliwiając działania ku pełnej niezależności od cesarstwa. W czasach

tw. wojny o inwestyturę między cesarstwem a papieżem w drugiej połowie XI wieku władcy polscy, w szczególności Bolesław Śmiały, należeli do obozu zwolenników papieża. Spory między książętami piastowskimi, zwłaszcza w odniesieniu do następstwa tronu, dawały powód do interwencji papieża w sprawy wewnętrzne Polski. Między innymi w 1181 r. papież Innocenty II zatwierdził wybór przez możnowładców księcia Kazimierza Sprawiedliwego na tron krakowski (pryncypacki). W 1210 r. potwierdzony został przez papieża testament (statut) Bolesława Krzywoustego z 1138 r. o podziale państwa i następstwie tronu. W drugiej połowie XII wieku do papieża zwracano się też w celu potwierdzenia wydawanych przez książąt polskich statutów i przywilejów. W ten sposób potwierdzony został statut łączący z 1180 r.

**Relacje państwa
Piastów
i cesarstwa**

Po śmierci cesarza Fryderyka II w 1250 r. Święte Cesarstwo Rzymskie (w istocie niemieckie) weszło w okres ostrego kryzysu politycznego, wojny domowej i bezkrólewia, co było przyczyną odzyskania przez polskie księstwa dzielnicowe pełnej, faktycznej niezależności od niemieckiego sąsiada. Elity społeczeństwa w Polsce były w pełni świadome tej suwerenności, czego świadectwem jest opinia zawarta w najstarszym zwodzie (spisie) polskiego prawa zwyczajowego – *Księdze elbląskiej* z drugiej połowy XIII wieku. Jej anonimowy autor, zapewne urzędnik krzyżacki, informując o niepodleganiu Polaków cesarstwu niemieckiemu, zwracał uwagę, że zachowują oni podległość wobec Stolicy Apostolskiej. „Chcący znać prawo polskie wiedzieć mają – napisał na samym wstępie – iż od czasu przyjęcia chrztu Polacy papieżowi, nie cesarzowi byli podlegli. Jakoż ich rzymska stolica pod swoją wzięła ochronę, aby tym chętniej chrześcijanami byli. Na znak tego płacą corocznie tak zwane świętopietrze”. Podległość książąt polskich papieżowi nie miała charakteru zależności lennej. Papieżstwo spełniało rolę protektora, czyli gwaranta legalności istniejącego porządku prawnego w danym księstwie. Podstawą tego były akty oddania się w opiekę papieżowi, m.in. dokumenty Leszka Białego z 1207 r., Władysława Odonica i innych książąt. Papieżom, jako protektorom Polski, przysługiwało prawo do poboru daniny pieniężnej, zwanej świętopietrzem. W XIII wieku obciążało ono ogół ludności. Pobór prowadzili mianowani przez papieża kolektorzy. W 1318 r. świętopietrze z podymnego przekształcono w poglówne w wysokości 1 denara od osoby, co było ceną za zgodę papieża na koronację Władysława Łokietka.

**papież jako
gwarant aktów
państwowych**

świętopietrze

Manifestacją suwerenności była koronacja Władysława Łokietka oraz przyjęta tytulatura królewska. Suwerenność Królestwa Polskiego umocniona została za panowania Kazimierza Wielkiego (1333–1370). Tytuł królewski dawał polskiemu władcy rangę równą cesarzowi, co wyrażała powszechnie aprobowana w XIV wieku reguła prawa *rex est imperator in regno suo* [król jest cesarzem w swoim królestwie]. Słabość autorytetu papieża, spotęgowana rozłamem w obrębie Kościoła zachodniego w następstwie tzw. niewoli

**koronacja
w 1320 r.**

awiniońskiej (1309–1377), spowodowała także zanik zależności od Stolicy Apostolskiej. Suwerenność Królestwa Polskiego podkreśla znamienna wypowiedź posła polskiego Spytka z Melsztyna skierowana do kanclerza cesarskiego Jana ze Środy: „Nasz król dzierży koronę i miecz od Boga i wyżej ceni swe prawa i tradycję przodków nad prawo cesarskie”⁹. Odrodzone Królestwo Polskie (*Regnum Poloniae*) traktowane było jako samodzielny podmiot prawa. Było osobą prawną. Państwo to nazywano Koroną Królestwa Polskiego (*Corona Regni Poloniae*). Suwerenna najwyższa władza spoczywała nie tyle w osobie króla, ile w koronie jako symbolu władzy królewskiej.

3.3. Zasada stratyfikacji społeczeństwa

definicja Stratyfikacja polega na rozwarstwieniu społeczeństwa na grupy (warstwy, klasy) różniące się położeniem ekonomicznym lub prawnym. Zasada stratyfikacji społecznej, jako zasada prawna, oznacza, że rozwarstwienie społeczeństwa nie ujawnia się jedynie w sferze faktów, lecz znajduje potwierdzenie w prawie zwyczajowym lub stanowionym. Przeciwnością zasady stratyfikacji społecznej jest obowiązująca dzisiaj zasada równości wobec prawa, która w przeszłości nie była znana.

rozwarstwienie społeczeństwa w X–XII w. W monarchii piastowskiej społeczeństwo nie było jednolite. Co najmniej do XII wieku utrzymywały się podziały plemienne. Śladem tych podziałów były prowincje zwane też dzielnicami, takie jak: Wielkopolska, Małopolska, Mazowsze, Kujawy, Śląsk, Pomorze, jako siedziby osobnych związków plemiennych. Podstawową grupą społeczną byli wolni kmiecie, pośród których wyróżniali się możnowładcy. Nie tworzyli oni jednolitej zbiorowości, o czym świadczy choćby zapis w *Kronice* Galla wyliczający w łonie społeczeństwa: „książąt, komesów i innych wielmożów” (ks. I, rozdz. 16)¹⁰. Do grona książąt (*principes*) należeli nie tylko członkowie dynastii panującej – tytuł ten przysługiwał wysokim urzędnikom, jak choćby namiestnikom książęcym w prowincjach. Tytułu książęcego używał w szczególności rządzący na Śląsku w czasach Władysława Hermana komes Magnus. Komesami nazywano natomiast możnowładców pełniących funkcje przywódcze jako rządcy grodowi czy starsi rodów.

wolni kmiecie Wolni kmiecie (*kmethones*), zwani też smardami lub dziedzicami (*haeredes*), zamieszkiwali wsie połączone w opola. Ich pozycja społeczna nie była bynajmniej niska, skoro tradycja rodzinna panującej dynastii piastowskiej, zanotowana w *Kronice* Galla, wywodziła swoje pochodzenie od Piasta, będą-

⁹ Cyt. za: J. Dąbrowski, *Korona Królestwa Polskiego w XIV wieku. Studium z dziejów rozwoju polskiej monarchii stanowej*, Wrocław 1965, s. 69.

¹⁰ Anonim zwany Gallem, *Kronika polska*, przekł. R. Grodecki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1965.

cego prostym kmieciem (oraczem). Jak zanotował kronikarz, na uczcie, jaką wydał Piast z okazji postrzyżyn swego syna Ziemowita, zaproszony został także książę Popiel. Fakt ten kronikarz opatrzył znamionym komentarzem: „Jeszcze bowiem księstwo polskie nie było tak wielkie ani też książę kraju nie wynosił się jeszcze taką pychą i dumą i nie występował tak okazale otoczony tak licznym orszakiem wasali” (ks. I, rozdz. 2, s. 14).

książęta

Poza ludnością wolną istniały grupy ludności niewolnej pochodzącej od jeńców wojennych. Piastowie prowadzili liczne wojny z sąsiednimi księstwami, w czasie których zagarniano łupy i brano w niewolę miejscową ludność, osadzaną następnie we wsiach służebnych. Liczne, do dnia dzisiejszego istniejące wsie noszą nazwy świadczące o zagranicznym pochodzeniu ich pierwotnych mieszkańców, jak na przykład Węgrzce, Prusy, Czechy, Pomorzany. Opisany układ społeczny stopniowo ulegał zmianom, które polegały na zaniku grupy wolnych kmieci na skutek powstawania więzi zależności od księcia i innych możnych. Mamy tego ślady w Bulli gnieźnieńskiej z 1136 r., która podaje nazwy różnych grup ludności wiejskiej, takich jak rataje, wieśniacy książęcy, przypisańcy, mieszkających we wsiach będących własnością arcybiskupów gnieźnieńskich. Analogiczne grupy chłopów poddanych występowały w dobrach możnowładców świeckich i duchownych, w miarę jak kolonizowane były nowe obszary kraju.

niewolni

Począwszy od drugiego ćwierćwiecza XIII wieku w stosunkach społecznych na ziemiach polskich nastąpił istotny przełom, polegający na zmianach dotychczasowej stratyfikacji społecznej na nową, o znamionach feudalnych. Proces ten nosi nazwę **feudalizacji** stosunków społecznych. Polegał on na prawnym utrwaleniu istniejących podziałów i zależności wynikłych ze sprawowanych w społeczeństwie funkcji i powstaniu **stanów**, to jest grup społecznych różniących się od siebie statusem prawnym. Powstałe wówczas stany to: rycerstwo, duchowieństwo, mieszczenie i chłopci.

XIII w., feudalizm – powstanie stanów

Stan rycerski. Proces tworzenia się stanu rycerskiego, zwanego szlachtą¹¹, rozpoczął się pod koniec XII wieku i trwał przez następne stulecie. Wcześniej odrębnego stanu rycerskiego nie było. Wśród wolnych kmieci występowali mężczyźni trudniący się zawodowo wojaczką. Regularną siłą zbrojną, a zarazem podporą władzy polskich książąt piastowskich była drużyna książęca. Stacjonowała na dworze książęcym i w grodach. Drużynnicy byli zrazu najemnikami, opłacanymi przez księcia i od niego bezwzględnie zależnymi. Opłacanie wojowników przez księcia bezpośrednio z jego skarbu okazało się z czasem zbyt kosztowne, tym bardziej że nie było potrzeby utrzymywania

stan rycerski

drużyna

¹¹ Nazwa „szlachta” wywodzi się z języka niemieckiego (*schlechten* – bić, wojować). Najprawdopodobniej wyraz ten wszedł do języka polskiego za pośrednictwem języka czeskiego. Recepcja tego słowa miała zapewne miejsce w czasach związków politycznych z Czechami na przełomie XIII i XIV w.

armii w stałej gotowości bojowej. Wygodniejszą formą opłacania wojska stały się nadziały ziemi na własność z obowiązkiem służby wojskowej.

prawo rycerskie	Rycerstwo jako stan rekrutowało się z członków rodzin dawnych książąt plemiennych, możnowładców (komesów), zamożniejszych drużynników książęcych i wzbogaconych wolnych kmieci. Stan ten wyróżniało prawo rycerskie (<i>ius militare</i>), czyli zespół uprawnień i obowiązków nałożonych na rycerzy. Obowiązkiem podstawowym rycerza była służba wojenna na jego koszt na każde wezwanie księcia. W zamian za służbę wojskową rycerz korzystał z licznych przywilejów, takich jak przywilej odpowiadania tylko przed sądem książęcym (przywilej nieodpowiedniości, <i>ius non responsivum</i>). Niewątpliwie najważniejszym przywilejem rycerzy było prawo własności ziemi oraz zwierzchnictwo nad ludnością zależną. Do umocnienia
immunitety	pozycji rycerstwa przyczyniły się immunitety, czyli przywileje zwalniające dobra ziemskie od ciężarów prawa książęcego, czyli świadczeń osobistych i rzeczowych ludności na rzecz księcia i jego urzędników. Immunitety zrazu były oparte na przywilejach całkowicie indywidualnych. Były formą wynagradzania zasług wobec księcia. Z czasem stały się częścią <i>iuris militaris</i> , co oznaczało, że każdy, komu przysługiwało prawo rycerskie, korzystał za-razem z immunitetów. Pozyskane na drodze indywidualnych immunitetów
pierwsze przywileje generalne	prawa zostały potwierdzone w pierwszych przywilejach generalnych, czyli aktach prawnych odnoszących się do ogółu poddanych książęcych. Najstarszy tego typu przywilej został wydany w 1228 r. na wiecu (<i>in colloquio</i>) w Cieni dla rycerzy i innych stanów ziemi krakowskiej. Książę wielkopolski Władysław Laskonogi wydał go w celu uzyskania społecznego poparcia w związku z objęciem przez niego rządów w ziemi krakowskiej w roli opiekuna małoletniego księcia Bolesława Wstydliwego. Analogiczny przywilej ogłosił w Lutomyślu w 1291 r. król czeski Wacław II dla rycerstwa, duchowieństwa i mieszczan ziem krakowskiej i sandomierskiej. Przywileje generalne umacniały odrębność stanu rycerskiego.
nobiles – milites	W Polsce nie wykształciła się drabina lenna. Całe rycerstwo pozostawało w bezpośredniej zależności od księcia lub króla. W XIII i XIV wieku stan rycerski tworzyli rycerze moi, zwani szlachtą (<i>nobiles</i>), oraz rycerstwo służebne, występujące w źródłach pod nazwami: panosze, władcy, ścierciałkowie albo łacińską nazwą <i>milites</i> . Ci ostatni byli z reguły właścicielami skromnych majątków ziemskich. Najczęściej występowali tam, gdzie dzielnica była narażona na najazdy wrogów zewnętrznych: Mazowsze, ziemie wschodniej Małopolski. To zróżnicowanie formalne rycerstwa na wyższe i niższe występuje jeszcze w XIV wieku, ale z wyraźną tendencją do zaniku.
etos rycerski	W procesie wykształcenia się rycerstwa ważna rola przypadła recepcji wzorców kultury rycerskiej z Europy Zachodniej. Przejawiało się to w upowszechnieniu praktyki pasowania na rycerza, używania herbów oraz tzw. zawołań.

Upowszechniał się też etos rycerski, czyli zbiór niepisanych zasad etycznych opartych na ideałach nieskazitelnego honoru i dobrej sławy.

W odrodzonym Królestwie Polskim ustrój stanowy pogłębiał się i umacniał, w szczególności za rządów Kazimierza Wielkiego (1333–1370). Rycerstwo, zwane szlachtą, zajęło pozycję uprzywilejowaną i dominującą. Najważniejszym przywilejem rycerza było prawo do noszenia broni oraz do własności ziemskiej, z którą wiązało się prawo do zwierzchnictwa nad ludnością poddaną. Stan rycerski ulegał zamknięciu przez ustalenie reguł prawnych określających, komu przysługują prawa rycerskie. W myśl Statutów Kazimierza Wielkiego, ustalających zasady dowodzenia praw szlacheckich, rycerzem był ten, kogo przodkowie byli także rycerzami. W XIV wieku utrzymywał się podział na rycerstwo wyższe, zwane szlachtą, oraz na rycerstwo służebne i ubogie. Grupa ta, nazywana włodykami lub panoszącymi, występowała w Małopolsce. W obrębie rycerstwa upowszechniły się tzw. rody heraldyczne, grupujące rodziny legitymujące się tym samym herbem rycerskim. Do stanu rycerskiego należały także rodziny rycerzy. Ich stosunki osobiste i majątkowe były regulowane prawem polskim (*ius Polonicum*).

W średniowiecznej Polsce rycerstwo stanowiło też klasę polityczną. Zasadniczo tylko z tej warstwy społecznej wywodzili się urzędnicy królewscy. Męskich członków tego stanu powoływano do służby wojskowej w pospolicym ruszeniu. Jako właściciele dóbr ziemskich, w skład których wchodziło często kilka, a nawet kilkanaście i więcej wsi, a także miast, zamożniejsi przedstawiciele rycerstwa sprawowali wobec ludności poddanej funkcje lokalnej władzy, odpowiedzialnej za bezpieczeństwo i porządek publiczny.

Stan duchowny. W XIII wieku dochodzi do wykształcenia się stanu duchownego, w skład którego wchodziło duchowieństwo katolickie. Stan ten powstał w następstwie chrystianizacji Polski i rozwoju organizacji kościelnej. Ostatecznie stan duchowny wyodrębnił się dzięki recepcji na grunt polski prawa kanonicznego, które obowiązywało w Polsce jako prawo stanowe i wyznaniowe. Podstawę formalną do powstania stanu duchownego stanowiły przywileje, jakie nadawali duchowieństwu, najczęściej poszczególnym kościołom partykularnym, polscy książęta. Najważniejszy przywilej został wydany w Borzykowej (Borzykowie) w 1210 r. i potwierdzony w Wolborzu w 1215 r. Duchowieństwo uzyskało wówczas prawo do podlegania własnym sądom kościelnym i prawu kanonicznemu. Uprawnienie to nazywano przywilejem sądowym (*privilegium fori*).

stan duchowny

przywilej
w Borzykowej
z 1210 r.

Duchowieństwo było wewnętrznie zróżnicowane ze względu na istniejącą w jego łonie hierarchię godności i stanowisk kościelnych. Przodującą pozycję zajmowali biskupi, w szczególności stojący na czele diecezji ordynariusze. Należeli oni do elity społecznej, zarówno kościelnej, jak i politycznej.

Byli członkami rady książęcej i królewskiej oraz najbliższymi współpracownikami monarchy. Szczególną pozycję zajmowali także opaci klasztorów oraz członkowie kapituł diecezjalnych – tzw. kanonicy. Przynależność do stanu duchownego nie opierała się na urodzeniu, lecz na kooptacji. Prawa stanu duchownego nabywało się poprzez uzyskanie święceń, czyli formalnego dopuszczenia do funkcji kapłańskich przez biskupa. Aby należeć do stanu duchownego, wystarczały tzw. niższe święcenia.

W stosunkach wzajemnych duchowni podlegali prawu kanonicznemu i władzy kościelnej. Przez władzę świecką mogli być sądzeni tylko za zgodą przełożonych kościelnych. Duchowieństwu przysługiwało prawo własności ziemskiej, w tym także do zwierzchnictwa feudalnego nad ludnością poddaną. Dobra duchowne korzystały z immunitetu ekonomicznego i tym samym były zwolnione od ponoszenia ciężarów fiskalnych na rzecz skarbu królewskiego. Sami duchowni byli zwolnieni od obowiązku służby wojskowej, z wyjątkiem posiadaczy dóbr rycerskich. W tym przypadku obowiązani byli odbywać służbę w pospolitym ruszeniu za pośrednictwem zastępcy. Ogół ludności ponosił na rzecz Kościoła katolickiego wiele różnych ciężarów finansowych. Najistotniejszy wymiar miała **dziesięcina**, czyli obowiązek świadczenia dziesiątej części płodów rolnych na rzecz biskupa lub proboszcza. Chłopi płacili tzw. dziesięcinę snopową w zbożu, zaś rycerstwo i mieszczaństwo dziesięcinę pieniężną. Znaczne przychody majątkowe duchowieństwa w przeważającej części pożytkowane były na cele kultu religijnego i działalność charytatywną. Kościół w Polsce był też największym mecenasem sztuki, czego świadectwem są istniejące do dziś kościoły i inne budowle sakralne.

świadczenia
na rzecz Kościoła

Stan mieszczański. Powstanie stanu mieszczańskiego było następstwem zakładania na ziemiach polskich miast, czyli osad o zwartej zabudowie, w średniowieczu z reguły otoczonych murem obronnym, zamieszkanymi przez ludność trudniącą się rzemiosłem i handlem. Najstarsze osady miejskie w Polsce powstawały wokół grodów jeszcze w czasach przedhistorycznych. Do takich miast należały m.in.: Gniezno, Poznań, Kraków, Wrocław, Gdańsk i inne główne grody polskie. W XIII wieku, w związku z rozwojem gospodarki towarowej, powstawały liczne osady targowe, które korzystały z tzw. miru książęcego, czyli specjalnej ochrony gwarantowanej przez księcia, oraz posiadały własnego sędziego targowego. Osady targowe obdarzone przywilejem książęcym były to tzw. miasta na prawie polskim. Powstawanie miast na ziemiach polskich na większą skalę związane jednak było z lokacją miast na prawie niemieckim, która polegała na nadawaniu istniejącym lub nowo tworzącym osadom miejskim nowych form organizacyjno-prawnych recypowanych z Niemiec, czyli tzw. prawa niemieckiego (*ius Theutonicum*). Na Śląsku, w Małopolsce i Wielkopolsce było to prawo wzorowane na prawie miasta Magdeburga, stąd też nazywano je prawem magdeburskim. Na Po-

najstarsze osady
miejskie

miasta na prawie
polskim

miasta na prawie
niemieckim